

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԵՈՐԳՈՒ

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

**Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2020

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդում

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Վ. Քոսյան

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ե. Հ. Մարգարյան

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա. Ե. Մովսիսյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին՝
ժամը 12⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի
«Համաշխարհային պատմություն» 006 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝
0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4): Ատենախոսությանը կարելի է
ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում:
Սեղմագիրն առաքված է 2020 թ. սեպտեմբերի 28-ին:

Մասնագիտական խորհրդի
գիտական քարտուղար՝

պ. գ. թ., դոցենտ Գ. Ա. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Մ. թ. ա. 550 թվականին՝ մարաց Աստյուազես թագավորին պարտության մատնելուց հետո, Կյուրոս Բ-ն կարճ ժամանակաշրջանում ստեղծում է աշխարհակալ մի տերություն, որի սահմանները Դարեհ Ա-ի օրոք ձգվում էին Հնդկաստանից մինչև Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային շրջաններ, Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկայի առափնյա շրջաններ և Եթովպիա: Համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվում է նախադեպը չունեցող վիթխարածավալ մի կայսրություն, որտեղ բնակվում էին տասնյակ ցեղեր և ժողովուրդներ: Սրանց հնազանդության մեջ պահելու և հարկային գործը կարգավորելու համար Դարեհ Ա-ն մ. թ. ա. մոտ 517 թվականին ստեղծում է վարչական կառավարման այնպիսի ձև, որը պատմության մնչ հայտնի է սատրապական համակարգ անվանումով: Վարչական այս միավորներն ընդգրկում էին խոշոր տարածքներ, որոնք երբեմն համապատասխանում էին մինչաքեմենյան պետական կազմավորումների սահմաններին, և Աքեմենյան վարչական համակարգի ձևավորման շատ տարրեր ժառանգեցին նաև Սելևկյանները:

Սատրապությունների ցանկը կամ պարզապես հարկացուցակը պահպանվել է պատմահայր Հերոդոտոսի աշխատությունում, սակայն ցուցակի բաղդատումը, համաձայն որոշ ուսումնասիրողների, անհամապատասխանություն է դրսևորում պարսից արքաների արձանագրություններում հիշատակվող երկրների հերթականությանը: Ինդիրն այն է, որ սեպագիր արձանագրություններում, ի դեմս թվարկվող երկրների, փորձել են տեսնել Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման արտացոլումը: Օրինակ, տարակարծությունների տեղիք կարող է տալ այն հարցը, թե ինչու՝ Պարթևառանը, Արեյան, Սոգդը և Խորեզմը ընդգրկված են XVI սատրապության մեջ, երբ արձանագրություններում այդ երկրները հիշատակված են առանձին-առանձին: Այս և այլ անհամապատասխանությունները, բնականաբար, պատճառ կհանդիսանան զգուշությամբ և վերապահությամբ քննելու Հերոդոտոսի տեղեկությունները: Այսպես, հերոդոտյան ցուցակն ընդհանրապես համարվել է Հերոդոտոսին կամ նրա աղբյուր Հեկատեոսին հայտնի էթնիկական և աշխարհագրական անունների կամայական հավաքածու: Որոշ ուսումնասիրողներ էլ կարծում են, որ արձանագրություններում թվարկվող երկրները ներկայանում են որպես պատմաաշխարհագրական և մշակութային ընդհանրություններ, որոնք միշտ չէ, որ պետք է համապատասխանեին վարչական բաժանումներին, հատկապես, եթե նկատի ունենանք, որ Բեհիսթունի բարձրաքանդակներում ընդգծված են խոռվարար, ինքնակոչ թագավորների ազգագրական նկարագրի առանձնահատկությունները: Կարծիք է հայտնվել նաև, թե Հերոդոտոսը նկարագրել է իր ապրած ժամանակաշրջանի պարսից պետության բաժանումը, որը համընկնում է Արտաքսերքսես Ա-ի կառավարմանը:

Բազմաթիվ ուսումնասիրողների ենթադրությամբ Հերոդոտոսին աղբյուր է ծառայել Հեկատեոսը, չնայած Հերոդոտոսը նույնպես կարող էր կատարել որոշ հավելումներ, ընդ որում՝ Հեկատեոսի կամ Հերոդոտոսի ցուցակի հիմքում ընկած է

պարսկական պաշտոնական աղբյուր: Սակայն կա նաև տեսակետ, որ Հերոդոտոսը տվյալ հատվածը շարադրելիս ոչ մի պարսկական պաշտոնական աղբյուր էլ չի ունեցել, այլ օգտվել է Հեկատեոսի երկից և քարտեզից, որտեղ ներկայացված են Ասիան բնակեցրած տարբեր ժողովուրդներ: Ի. Դյակոնովի կարծիքով, Հերոդոտոսի ցուցակում սատրապությունները թվարկված են նախ Մարական տերությանը, հետո Աքեմենյան պետությանը միացնելու հերթականությամբ: Է. Հերցֆելդը գտնում է, որ Հեկատեոսը ունեցել է մինչև մ. թ. ա. 514 թվականը կազմված սատրապությունների ամբողջական ցուցակի ընդօրինակությունը, իսկ Հերոդոտոսի մոտ ցուցակը ներկայացված է աղճատված, առանձին մեջբերումների տեսքով, չնայած դրանք պարունակում են սատրապությունների պաշտոնական անվանումները և հիմք են տալիս պատկերացում կազմել հեկատեոսյան ցուցակի վերաբերյալ¹: Բոլոր այս տարակարծությունների պատճառն, անշուշտ, այն է, որ պարսկական պաշտոնական աղբյուրը մեզ չի հասել: Մեր կարծիքով, հարցի լուծման բանալին առկա է հենց պատմահայր Հերոդոտոսի երկում. ինչն էլ փորձել ենք պարզել ատենախոսության մեջ: Ելնելով նաև, որ Դարեհ Ա-ից հետո, հավանաբար, նոր սատրապությունների առաջացումը և հների վերածնունդը չէր ուղեկցվում նոր և համապատասխան համակայսերական հրամանագրերով (կամ էլ այդ հրամանագրերը մեզ չեն հասել) և ուներ տեղական նշանակություն: Այդ իսկ պատճառով հերոդոտոսյան ցուցակի հիմքում ընկած վարչական վերակազմության վերաբերյալ պաշտոնական աղբյուրը Աքեմենյան արքունիքի կողմից չի ենթարկվել լրացումների և փոփոխությունների, այսինքն՝ Դարեհից հետո հանդես եկող գահակալները չեն ձեռնարկել համապետական մակարդակի վարչական վերափոխումներ: Սակայն, պետք է ուշադրություն դարձնել մի իրողության վրա, որտեղ, ըստ էության, կրկին արտացոլված է Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման պատկերը: Վերջինս, կարծում ենք, իր արտացոլումն է գտել Քսերքսեսի՝ Հելլադա արշավող բանակի նկարագրության մեջ, որի հիմքում, դատելով Հերոդոտոսի տեղեկությունից, ընկած է պարսկական պաշտոնական աղբյուրը, քանի որ ինչպես հաղորդում է պատմահայրը, Քսերքսեսի հրամանով և ուղղակի ներկայությամբ գրագիրները գրի են առնում արշավանքին մասնակցող բոլոր ազգությունների անունները, որոնք տրամադրել էին ցամաքային և ծովային ռազմական ուժեր: Սատրապությունների ցանկը որոշակիորեն արտացոլված է նաև Արիանոսի և Ռուփոսի մոտ, որոնք թվարկում են Գավգամելայի ճակատամարտին պարսից բանակի կազմում մասնակցող ժողովուրդներին ու ցեղերին:

Հարկ է ընդգծել, որ բացի գիտական արդիականությունից, ուսումնասիրությունն արդիական է նաև քաղաքական առումով, ինչը հատկապես էական է Հին Հայաստանի պատմական տարածքի և հարևան երկրների պատմությունն ուսումնասիրելիս, քանի որ թուրք, ադրբեջանցի, վրացի, նաև որոշ արտասահմանցի

¹ Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, pp. 288, 292, 296.

գիտնականներ բացահայտորեն նենգափոխում և խեղաթյուրում են տարածաշրջանի պատմությունը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Ներկայացվող ատենախոսության նպատակն է Աբեմենյան տերության վարչական բաժանման ամբողջական ուսումնասիրությունը: Ըստ այդմ էլ քսանից ավելի սատրապությունների վարչական բաժանման ուսումնասիրությունը գիտական և մեթոդաբանական առումով դուրս է գալիս զուտ իրանագիտության շրջանակներից՝ կապվելով արևելագիտության մեջ արդիական բազմաբնույթ հիմնախնդիրների և այլ գիտակարգերի հետ: Բնականաբար, խնդրո առարկա նյութը, աշխարհագրական առումով ընդգրկելով հին աշխարհի բնակեցված մասի հիմնական մասը, հետազոտողների առջև բացում է նաև նոր հարցադրումներ, որոնց ուսումնասիրությունը դուրս է գալիս իրանագիտության շրջանակներից: Հետևաբար, մեր ուսումնասիրությունն առաջին հերթին ուղղված է գիտական աշխարհին՝ քննելով Աբեմենյան տերության վարչական բաժանման և պատմական աշխարհագրության չուսումնասիրված կամ խնդրահարույց խնդիրները:

Առաջին անգամ մասնագիտական գրականության մեջ փորձել ենք առաջադրված խնդիրների համակողմանի քննությամբ գիտական հանրությանը ներկայացնել մի հետազոտություն, որտեղ մանրամասն ուսումնասիրվել են՝ **ա)** բոլոր 21 սատրապությունների և կարևոր ենթաշրջանների սահմանների, վարչական բաժանման ու կացության հետ կապված տարաբնույթ հարցերը՝ կատարելով պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, հստակեցումներ, **բ)** բոլոր 21 սատրապություններում ներառված ցեղերի և ժողովուրդների, բնակավայրերի, աշխարհագրական անվանումների (լեռներ, գետեր) տեղադրությունների, նույնացման ու նաև էթնիկական վերաբնակեցումների հարցերը, **գ)** Աբեմենյան տերության վարչական սկզբունքի ձևավորման առանձնահատկությունները, սատրապական բաժանումը պայմանավորող սկզբունքները և վարչական քաղաքականության բնույթը: Հետևաբար, մեր ուսումնասիրությունը գիտական առումով խիստ արդիական է և շատ ավելի վաղ հրատարակված ամփոփիչ աշխատություններին գերազանցում է նյութի ընդգրկման, քննության խորության և եզրահանգումների թարմության ու արդիականության տեսանկյունից:

Աբենախոսության ժամանակագրական և աշխարհագրական սահմանները: Հետազոտությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է Աբեմենյան տերության գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանը՝ մ. թ. ա. VI-IV դարերը: Սակայն, ելնելով պատմական նյութի ամբողջական քննության անհրաժեշտությունից, առանձին խնդիրներ վերլուծել ենք նախաաբեմենյան և հետաբեմենյան դարաշրջանների՝ ընդհուպ մինչև մ. թ. ա. II դար, կտրվածքով:

Ուսումնասիրության աշխարհագրությունն ընդգրկում է հսկայական տարածք՝ Հնդկաստանից մինչև Հյուսիսային Բալկաններ, Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայից մինչև Եգիպտոս ու վերջինիս հարակից տարածքներ:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Աբեմենյան Պարսկաստանի պատմությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի է գրավում

ուսումնասիրողների ուշադրությունը, ինչը պայմանավորված է ոչ միայն գոյություն ունեցող աղբյուրների մանրակրկիտ, համակողմանի և նորովի քննության անհրաժեշտությամբ, այլև հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված նյութական և գրավոր նոր աղբյուրների ի հայտ գալով: Հարկ է խոստովանել, որ Իրանի հին պատմության գրեթե բոլոր կողմերը ամենայն մանրամասնությամբ են ուսումնասիրվում իրանագետների և ընդհանրապես արևելագետների կողմից, ստեղծվում են այդ համաշխարհային կայսրության պատմության և Աքեմենյան համակեցության ամենատարբեր տեսակետներ և մոտեցումներ, որոնք միանգամայն փոխում են մեր ունեցած պատկերացումներն Աքեմենյանների երկհարյուրամյա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Շատ դեպքերում ուսումնասիրողները հին Իրանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական, կրոնական և այլն պատմության վերաբերյալ առաջ են քաշում ելույթագրություններ, որոնք կա՛մ միանշանակ ժխտում են նախկին տեսակետները, կա՛մ էլ առաջադրված տեսակետները փորձում են տեղավորել գոյություն ունեցող որոշակի սխեմաների կամ կաղապարների մեջ:

Ուսումնասիրությունում լայնորեն օգտագործված մասնագիտական գրականությունն առաջին հերթին արժևորված է սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ վերլուծության տեսանկյունից, քանի որ միայն այս պարագայում ցանկացած ուսումնասիրողի եզրակացությունները կարող են համոզիչ կամ ընդունելի լինել: Ասվածը վերաբերում է գիտական մեթոդաբանության այն մոտեցմանը, երբ հետազոտողը մինչև սեփական եզրակացությունները, բացահայտում է իր գիտական խոհանոցը:

Այս առումով ուսումնասիրությունում օգտագործված են աշխատություններ, որտեղ շատ դեպքերում հեղինակը չի բացահայտում իր աշխատանքային խոհանոցը՝ կատարելով աշխարհագրական նույնացումներ: Նման դեպքերում մենք ինքներս ենք փորձել հասկանալ տվյալ հեղինակի եզրակացությունների քննական ընթացքը: Օրինակ, հայտնի իրանագետ է. Հերցֆելդը² ներկայացնում է Աքեմենյան սատրապությունների տարածքը և դրանք բնակեցնող ցեղերի տեղադրությունը՝ հիմնականում հենվելով լեզվաբանական նյութի վերլուծության վրա: Սակայն նրա նույնացումները լեզվաբանական առումով ոչ միայն որոշակիորեն հնացել են, այլև շատ դեպքերում աղբյուրագիտական-պատմագիտական նյութի քննությունն է ոչ խորը: Է. Հերցֆելդն առանց լուրջ հիմնավորումների XIII սատրապությունը՝ Հայաստանը, համարակալում է X սատրապություն՝ XVIII և XIX սատրապությունների տարածքը միավորելով Արմինային, կամ էլ անտիկ աղբյուրների խալդայներին նույնացնում է ուրարտացիների հետ³, ինչը քննություն չի բռնում:

Աքեմենյան տերության վարչական բաժանման համակարգին անդրադարձել է նաև Թ. Պետիտը⁴ նախորդ դարի վերջին: Հեղինակը տերության սատրապական

² Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1958.

³ Անդ, էջ 313-314:

⁴ Petit Th., Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fascicule 254, «Les Belles Lettres», Paris-Liège, 1990.

համակարգը ներկայացնում է Կյուրոս Մեծից մինչև Քսերքսես ընկած, մասամբ նաև Դարեհ Գ-ի, ժամանակահատվածում: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է սատրապի գործառույթները և սատրապ եզրի գործածման հինարևելյան և անտիկ աղբյուրագիտական համարժեք ձևերը՝ հյուպարքոս, ⁵παῖατο, Xssaθραπα, praetor, praefectus և այլն⁶: Թ. Պետիտն ամեն դեպքում սատրապությունների սահմանների ճշգրտմանը չի անդրադառնում՝ նույնիսկ ամբողջությամբ չներկայացնելով անտիկ աղբյուրների տեղեկությունները:

Հաջորդ ուսումնասիրողը, որն անդրադարձել է Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական կառավարման համակարգին, Բ. Յակոբսն⁶ է: Հայտնի մասնագետը խնդրո առարկա հարցերը քննել է Դարեհ Գ-ի ժամանակաշրջանում: Չնայած Բ. Յակոբսն անդրադառնում է բոլոր սատրապություններին, այդուհանդերձ, մեր ուսումնասիրությունն արբյուրների ընդգրկման, քննության և եզրակացությունների առումով շատ ավելի խորն ու բազմակողմանի է: Ոչ միայն գիտական, այլև մեթոդաբանական առումով ցանկացած սատրապության տրոհումը գլխավոր կամ փոքր սատրապությունների, թերևս, ճիշտ չէ հեղինակի կողմից: Օրինակ, հեղինակը գլխավոր սատրապություն Հայաստանի կազմում առանձնացնում է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստան փոքր սատրապությունները՝ մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթա ընկած տարածքները ներառելով Հայաստանի սատրապության մեջ⁷: Նման մոտեցման դեպքում Բ. Յակոբսը տուրք է տալիս է. Հերցֆելդի կողմից XVIII և XIX սատրապությունները Հայաստանի մեջ ընդգրկելու տեսակետին: Ամեն դեպքում, Բ. Յակոբսի կողմից բոլոր սատրապությունների նմանատիպ ներքին վերածառնումները երբեմն անհասկանալի են:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործված մասնագիտական գրականությունը, բացի վերոնշյալ քիչ թե շատ ընդհանրական աշխատություններից, կարելի է դասակարգել ըստ ուսումնասիրվող վարչական միավորի աշխարհագրական տարածքի: Բնականաբար, օրինակ, Փոքր Ասիայի սատրապական բաժանմանը նվիրված գլխում օգտագործված գրականությունը հիմնականում կապված է հենց այդ տարածքների պատմական աշխարհագրության հարցերի հետ:

Քննության ընթացքում օգտագործել ենք նաև տարբեր ժամանակներում հրատարակված գիտական ընդհանրական աշխատություններ⁸, որտեղ ի մի են բերված անտիկ աշխարհագրական մտքի պատկերացումները և գիտական ամենատարբեր տեսակետները: Կան աշխարհագրական նույնացումներ և

⁵ Անդ, էջ 15-20

⁶ Jacobs B., Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius' III, Wiesbaden, 1994.

⁷ Անդ, էջ 183-186: Հմմտ. Jacobs B., Armenien von der Eroberung durch die Perser bis in die Zeit Alexanders des Grossen, Armenien: Frühzeit bis I. Jahrtausend-Sprache, Kunst und Geschichte, Linzer Archäologische Forschungen 18, Linz, 1990, SS. 37-46.

⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А., Народы нашей страны в «Истории» Геродота, М., 1982; Cramer J. A., A Geographical and Historical Description of Asia Minor, Vol. I-II, Oxford University Press, 1832; Dictionary of Greek and Roman Geography, ed. by W. Smith, Vol. I, Boston, 1854, Vol. II, London, 1857; A Commentary on Herodotus Books I-IV, ed. by O. Murray, A. Moreno, New York, 2007; Bryce T., The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia, London, New York, 2009.

տեսակետներ, որոնք տասնամյակներ շարունակ քաղաքացիություն են ստացել պատմագիտության մեջ, սակայն մեր քննության ընթացքում ցանկացած տեսակետ նորովի քննությամբ կա՛մ հաստատել ենք, կա՛մ մերժել:

Ուսումնասիրությունում օգտագործել ենք նաև այս կամ այն երկրի՝ Իրանի, Եգիպտոսի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հին պատմությանը նվիրված քննարկային և այլ ակադեմիական հրատարակությունները⁹, որտեղ ներկայացված են այս կամ այն երկրի՝ պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ գիտական շրջանառության մեջ եղած հիմնական տեսակետները: Աքեմենյան Պարսկաստանի պատմության տարբեր հարցերին նվիրված գիտական մենագրությունների և հոդվածների շարքում առանձնապես կարևորել ենք խոշորագույն իրանագետ-արևելագետ Մ. Դանդամանի աշխատությունները¹⁰, որոնք մեծապես նպաստել են մեր քննության ամբողջացմանը և եզրակացությունների հիմնավորմանը:

Հին Իրանի պատմության հաջորդ խոշորագույն հետազոտողները Ա. Օլմսթեդը¹¹ և Ռ. Ֆրայնը¹² են: Այս հեղինակներն իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Աքեմենյան տերության պատմության ամենատարբեր կողմերին, սակայն վարչական բաժանման համակարգի ներկայացումը երբևէ նրանց ուսումնասիրությունների անկյունաքարերից չի եղել, և բավարարվել են սոսկ համառոտ տեղեկատվական ընդհանրացումներով:

Հայաստանի, վերջինիս հարևան երկրների և Միջին Ասիայի հին պատմության համար գերմանացի մեծանուն գիտնական Յ. Մարկվարտի աշխատությունները¹³ միշտ էլ կմնան արդիական ու թարմ՝ տարալեզու աղբյուրների պատմագիտական և բնագրային-լեզվաբանական խորքային մեկնաբանություններով:

⁹ The Cambridge History of India, Vol. I, Ancient India, ed. by E. J. Rapson, Cambridge University Press, 1922; The Cambridge Ancient History, Vol. II, The Egyptian and Hittite Empires, Cambridge, 1931; Vol. IV, 1988; Vol. VI, 1994; The Cambridge History of Judaism, Vol. I, ed. W. D. Davies, L. Finkelstein, Cambridge University Press, 1984; History of Civilizations of Central Asia, ed. J. Harmatta, Vol. II, Paris, 1996; The Oxford History of Ancient Egypt, ed. by I. Shaw, Oxford University Press, 2000.

¹⁰ Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.), М., 1963; նույնի՝ Политическая история Ахеменидской державы, М., 1985; նույնի՝ Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н. э.: Социальные институты и идеология, Санкт-Петербург, 2009; նույնի՝ Ахеменидская империя: социально-административное устройство и культурные достижения, Санкт-Петербург, 2013; Дандамаев М. А., Луконин В. Г., Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980; Dandamayev M., Iranians in Achaemenid Babylonia, Columbia Lectures on Iranian Studies, 6, 1992; նույնի՝ Achaemenid Imperial Policies and Provincial Governments, Iranica Antiqua, Vol. 34, 1999, pp. 269-282 և այլն:

¹¹ Olmstead A. T., History of the Persian Empire, Chicago, 1960.

¹² Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972; նույնի՝ The History of Ancient Iran, München, 1983; նույնի՝ The Heritage of Central Asia, Princeton, 1998.

¹³ Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran I, "Philologus: Zeitschrift für das klassische Altertum", Göttingen, 1896, SS. 213-244, նույնի՝ Ērānshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901; նույնի՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran II, "Philologus: Zeitschrift für das klassische Altertum", Supplementband X/1, Leipzig, 1905; նույնի՝ Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930; Markwart J., Messina G., A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr, Analecta Orientalia 3, Roma, 1931.

Հայաստանում Արեմենյան Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրությունը երկար ժամանակ ոչ միայն իրանագիտության, այլև արևելագիտության սակավ կամ գրեթե չհետազոտված բնագավառներից մեկն էր: Հայալեզու մասնագիտական գրականության մեջ Արեմենյան Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրությունը հիմնականում կատարվել է հայոց հին պատմության համատեքստում, երբ քննվել է Հայաստանի՝ Արեմենյան դարաշրջանի պատմության ամենատարբեր կողմերը:

Հարկավ, նկատենք նաև, որ հին Իրանի պատմության շատ ու շատ հարցեր նորովի քննություն են պահանջում, և նույնիսկ մեթոդաբանական առումով հետազոտության ընթացքում վերհանվող հարակից տարաբնույթ հարցերը ինքնըստինքյան վերանայվում են՝ հաճախ ստանալով միանգամայն այլ մեկնաբանություններ: Կարող ենք արձանագրել, որ խնդրո առարկայի ուսումնասիրությունը թերի է, առկա մասնագիտական գրականությունը չի հենվում նյութական և գրավոր աղբյուրների համալիր քննության վրա, ուստի և շրջանառվող տեսակետները հաճախ հնացած են:

Արեմենյանի պատմության փորձաքննությունը: Արեմենյանի պատմությունը քննարկվել ու հրատարակվել է պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի և Հին Արևելքի բաժինների համատեղ նիստում: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները և պնդումները գիտական հանրությանը ներկայացվել են հեղինակի 40 գիտական հրատարակումներում, ուսումնասիրության արդյունքները զեկուցվել են տարբեր գիտաժողովներում:

Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Հետազոտությունը հիմնված է տարալեզու սկզբնաղբյուրների, դասական և նորագույն մասնագիտական գրականության համակողմանի քննության և վերլուծության վրա, ինչը թույլ է տալիս առաջադրվող եզրակացությունները և կարծիքները հնարավորինս հիմնավորված և փաստարկված ներկայացնել:

Մեթոդաբանական առումով աշխատության աղբյուրագիտական հիմքը միանշանակ չէ այն առումով, որ առանձին հարցերի կամ նույնիսկ ամբողջ սատրապության վերաբերյալ սեպագիր աղբյուրները կա՛մ լրում են, կա՛մ էլ երբեմն գիջում են հունահռոմեական սկզբնաղբյուրների (Հերոդոտոս, Քսենոփոն, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Արիանոս, Ռուփոս և այլք) տեղեկություններին, չնայած ցանկացած հարցի ուսումնասիրություն կատարել ենք բոլոր համաժամանակյա ու տարաժամանակյա տարալեզու և տարատեսակ աղբյուրների համակողմանի քննությամբ: Անկասկած, պատմաաշխարհագրական բնույթի ցանկացած ուսումնասիրություն պահանջում է տարածաժամանակային լայն ընդգրկում, ինչը և լրացուցիչ արժեք է հաղորդում մեր քննությանը:

Արեմենյանի տերության վարչական բաժանմանը վերաբերող աղբյուրները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) հին պարսկական և այլ սեպագիր արձանագրություններ, բ) հունահռոմեական աղբյուրներ, գ) գրավոր և նյութական այլ աղբյուրներ, որոնք ամբողջացնում են ուսումնասիրությունը:

Աղբյուրագիտական առումով առանձին խումբ են կազմում նաև այն աղբյուրները, որոնք համադրվում են անտիկ աղբյուրների հետ կամ լրացնում են

վերջիններիս աղբյուրագիտական բացը: Խոսքը վերաբերում է հայկական, վրացական, աստվածաշնչյան աղբյուրներին, որոնք այս կամ այն սատրապության վարչական բաժանման կամ տվյալ երկրի քաղաքական կացության հարցում երբեմն ունեն առաջնային նշանակություն: Նման նշանակությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ աղբյուրներն ուղղակիորեն կապված են տվյալ տարածաշրջանի (օրինակ, Հայաստան, Վիրք, Արևելյան Այսրկովկաս, Մարաստան և այլն) աշխարհագրական միջավայրի պատմական իրողությունների հետ:

Աղբյուրների դասակարգման հաջորդ խումբը կազմում են հպատակ ժողովուրդների լեզուներով՝ փոյուզերեն, կարիերեն, լյուկիերեն պահպանված գրավոր հուշարձանները, որոնք կարևոր տեղեկություններ են տալիս տվյալ սատրապության ներքին կառավարման հարցերի վերաբերյալ: Քննությունը համակույմանի փարձնելու համար ուսումնասիրությունում որոշակի սեղ է հատկացված նաև տերության տարբեր տարածքներում հայտնաբերված դրամների և հնագիտական նյութի մեկնաբանությանը:

Աշխատանքում օգտագործել ենք հայերեն և օտարալեզու բազմաբնույթ ուսումնասիրություններ:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը պատմահամեմատական մեթոդն է: Ուսումնասիրությունը կատարվել է սկզբնաղբյուրների համադրման, համակողմանի և քննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Ըստ այդմ էլ, ցանկացած կարծիք փորձել ենք հիմնավորել մի քանի փաստերի համադրմամբ:

Արենախոսության գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը: Աքեմենյան Պարսկաստանի պատմության վերաբերյալ մեր հետազոտությունները սկսել ենք 2000-ական թվականների երկրորդ կեսից՝ կապված Աքեմենյան դարաշրջանում Հայաստանի և Այսրկովկասի վարչական բաժանման ուսումնասիրության հետ: Հետագա տարիներին ընդլայնեցինք մեր ուսումնասիրության շրջանակները՝ ուսումնասիրելուլ արդեն ամբողջ Աքեմենյան տերության վարչական բաժանման համակարգը: Այս տարիների ընթացքում հավաքեցինք և դասակարգեցինք աղբյուրագիտական ու գիտական գրեթե ամբողջ նյութը՝ հրատարակելով 40 գիտական հրապարակումներ:

Ներկայացվող ատենախոսությունը նպատակ չունի պատասխանելու Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգին վերաբերող բոլոր կնճռոտ հարցերին: Ուստիև, առանձին հարցերի վերաբերյալ նորովի մոտեցումները, այսինքն՝ այսպես ասած նոր գիտելիքի ստեղծումը, կարող են իրենց հերթին ավելի նեղ ոլորտային քննության առարկա դառնալ, օրինակ՝ լեզվաբանների համար: Առավել ևս այն դեպքում, երբ կցկտուր կամ սակավ աղբյուրագիտական նյութը թույլ չի տալիս ամբողջությամբ խորամուխ լինել այս կամ այն խնդրի ամբողջական քննությանը: Աշխատանքում արձարծված հարցերը տարբեր հետազոտողների համար կարող են ուղենիշ ծառայել Աքեմենյան Պարսկաստանի քաղաքական պատմության, կրոնի, մշակույթի հարցերի և արևելագիտության այլ բնագավառների ուսումնասիրության համար:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Աշխատանքը կազմված է ներածությունից, 5 գլուխներից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, որտեղ վարչական բաժանման կամ պատմական աշխարհագրության քննության տեսանկյունից խմբավորված է որոշակիորեն համադրելի հարցերի ամբողջություն. եզրակացությունից, համառոտագրությունների և օգտագործված գրականության ցանկերից, ընդհանուր առմամբ՝ 454 էջ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորվում է թեմայի արդիականությունը, ներկայացվում են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, ժամանակագրական և աշխարհագրական սահմանները, հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը, գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը:

Առաջին գլուխը՝ «Փոքր Ասիայի վարչական բաժանումը», բաժանված է ինը ենթագլուխների: Առաջին ենթագլխում՝ «**Հոնիայի վարչական բաժանումը**», ցույց է տրվում, որ չնայած փոքր տարածքին՝ I սատրապության վարչական ենթաշրջան հանդիսացող Հոնիան և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական առումով ուներ բացառիկ կարևոր նշանակություն, քանի որ Բալկանյան հույների հետ լարված ռազմաքաղաքական հարաբերությունները միշտ էլ վտանգում էին պարսկական գերիշխանության ամրությունը Փոքր Ասիայի արևմտյան ընդարձակածավալ տարածքներում¹⁴: Հին հունական էթնոաշխարհագրական պատկերացմամբ հոնիական հույները չէին պատկանում պարսիկներին, քանի որ ապրելով Ասիայում՝ նրանք մնում էին հույներ, դառնում Հելլադայի մի մասը¹⁵, այսինքն՝ չէին ենթարկվում Ասիայի տերերին՝ պարսիկներին:

Այս ենթագլխում հին պարսկական սեպագիր տեղեկությունների և անտիկ աղբյուրների համակողմանի քննությամբ ներկայացվում են Հոնիայի տարածքը, հոնիական քաղաքների տեղադրությունը և Հոնիայի վարչական կացությունը Աքեմենյան տերության համակարգում: Կատարված քննությունը թույլ է տվել եզրակացնել, որ չնայած Աքեմենյանների վարչական վերածնունդներին՝ հոնիական հարուստ քաղաքները Աքեմենյան Պարսկաստանի I սատրապության համակարգում և ընդհանրապես Փոքր Ասիայում ավելի քան երկու հարյուր տարի պահպանեցին իրենց ռազմաքաղաքական ու տնտեսական կարևորագույն նշանակությունը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «**Կարիայի վարչական բաժանումը**», քննարկվում է I սատրապության ենթաշրջան հանդիսացող Կարիայի վարչական կացության և պատմական աշխարհագրության տարբեր հարցեր: Կարիան հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Կարկա, Հին Կտակարանում՝

¹⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2005, էջ 47; Плутарх, Алкивиад, XXIV, Избранные жизнеописания, т. I, М., 1967, с. 372; Xenophon, Scripta Minora, with an English translation by E. C. Marchant, Cambridge, Massachusetts, London, 1946, Loeb Classical Library, Agesilaus, I, 14, p. 66; Ксенофонт, Греческая история, пер. С. Лурье, М., 2010, с. 252-253 и след.

¹⁵ Provencal V. L., Sophist Kings: Persians as Other in Herodotus. London, New Delhi, New York, Sydney, 2015, p. 90.

Կար կամ Քար, արքադերենում՝ Կար-սա անվանաձևերով¹⁶: Հին պարսկերեն Karkā-ն բաբելոներեն թարգմանվում է Ա՝ Karsāja, Ա՝ Bannēsāja, որոնցից առաջինը փոխառություն է եգիպտերենից և նշանակել է Կամբյուսեսի նվաճումից հետո եգիպտոսից տեղափոխված, «եգիպտականացման» ենթարկված կարիացիներին, իսկ երկրորդը՝ փոքրասիական կարիացիներին¹⁷: Հնարավոր է ենթադրել, որ Բեհիսթունի արձանագրությունում կարիացիները լյուկիացիների, պամփյուկիացիների, կիլիկեցիների, կիպրոսցիների հետ ներառված են «այն երկրները, որ ծովի մոտ են» աշխարհագրական սահմանման մեջ¹⁸: Կարիացիների հետ Աքեմենյանները հաստատել էին վարչական կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պայմանավորված էր ոչ միայն պարսիկների քաղաքականությամբ, այլ նաև Կարիայի ներքին առանձնահատկությամբ: Կարիան I սատրապության կազմում ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն և բավականին ընդարձակ տարածք, որը կառավարվում էր պարսիկ սատրապի կամ էլ տեղական կառավարիչների, հատկապես՝ Հալիկաոնասոսի դինաստիաների կողմից:

Երրորդ ենթադրություն՝ «Լյուկիայի վարչական բաժանումը», ցույց է տրվում, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի I սատրապության մեջ մտնող Լյուկիայի վարչական կառավարումը պարսից արքունիքի կողմից իրականացվում էր մի սկզբունքով, որն էականորեն տարբերվում էր մնացած սատրապությունների նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությունից: Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ այդ քաղաքականության առանձնահատկության հարցում սկզբնաղբյուրների սուղ տեղեկությունները գրեթե համահունչ են: Լյուկիայում սատրապական կառավարման առկայություն չի եղել: Ե՛վ Հարպագոսը, և՛ Ալեքսանդրը Լյուկիան նվաճելիս ռազմական կամ դիվանագիտական հարաբերություններ են ունենում լյուկիական քաղաքների հետ, որոնցից ամենանշանավորը Քսանթոսն էր՝ լյուկիական դինաստիական համակարգի վարչատարածքային կենտրոնը: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվել է, որ լյուկիական քաղաքները կառավարվում էին տոհմային արիստոկրատիայի ներկայացուցիչների՝ դինաստիաների կողմից, ինչի մասին հաստատում են լյուկիական դինաստիական քարոզչության տեքստերը¹⁹: Հետաքրքիրն այն է, որ Աքեմենյան արքաները «անձնական ունիա» էին հաստատում ոչ թե տիրանների, այլ իրենց գերիշխանությունն ընդունած լյուկիական քաղաքների տիրապետող ընտանիքների՝ մի ամբողջ տոհմի հետ²⁰: Լյուկիական դրամներին պատկերված դինաստիաներն ունեն

¹⁶ Herzfeld E., The Persian Empire, pp. 43-44: A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 192; Simon Z., Against the Identification of Karkīša with Carians, in: Nostoi: indigenous culture, migration+integration in the Aegean Islands+Western Anatolia during the late bronze+early iron ages, ed. by N. Chr. Stampolidis, C. Maner, K. Kopanias, Koç University Press, 2015, pp. 794-795.

¹⁷ Waerzeggers C., The Carians of Borsippa, Iraq, 68, 2006, pp. 4, 7-8.

¹⁸ Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. 2nd ed., New Haven, 1953, p. 117. Հմմտ. Рунг Э. В., Тиссаферн и Гидарниды в контексте политической истории Ахеменидской державы в V в. до н. э., Вестник древней истории, 2012, 1, с. 22-23.

¹⁹ Горожанова А., Политические структуры в Ликии V в. до н. э. (Проблема ассимиляции инокультурных компонентов в автохтонной среде), Вестник Нижегородского университета, 2012, 6, с. 139.

²⁰ Баранов Д., Ликийская династическая система VI-V веков до н. э., Вестник Воронежского государственного университета, 2010, 2, с. 56.

պարսկական գլխարկներ, և նման դրամները կոչվում են «սատրապական տեսակի»²¹: Մյուս կողմից էլ պետք է նկատի ունենալ, որ ելնելով Լյուկիայի քաղաքական մասնատվածությունից և էթնիկական խայտաբղետությունից, Աքեմենյան թագավորները չէին ուզում կամ հետաքրքրված չէին բոլոր դինաստիաների հետ առանձին հարաբերություններ հաստատել: Հետևաբար դինաստիաների համադաշնությանը փոխարինեց «դինաստիական պրինցիպատի» պարսկական տարբերակը, երբ մնացած դինաստիաները ենթարկվում են ամենաուժեղ և ազդեցիկ ընտանիքին, տվյալ դեպքում՝ Քսանթոսի դինաստիան, իսկ Քսանթոսը, բնականաբար, պարսից արքունիքի համար դառնում է Լյուկիայի գլխավոր հարկային կենտրոնը²²:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «**I սատրապության մյուս ժողովուրդները**», քննվում են մագնեսյանների, էոլյանների կամ էոլիացիների, միլյուացիների, պամփյուլիացիների տեղադրության հարցերը: Մագնեսյաններին, էոլիացիներին, միլյուացիներին, պամփյուլիացիներին վերաբերող հին աղբյուրների տեղեկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ սրանցից յուրաքանչյուրի նկատմամբ պարսից արքունիքը հաստատում էր կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պայմանավորված էր I սատրապության ձևավորման տեղական առանձնահատկություններով: Մյուս կողմից էլ, ի վերջո, Աքեմենյանների նպատակն էր առավելագույնս արդյունավետ կազմակերպել հարկատվության գործը և հաջողությամբ պաշտպանել Փոքր Ասիան բալկանյան հույների հարձակումներից:

Հինգերորդ ենթագլխում՝ «**II սատրապության տարածքը**», քննարկվում է Մյուսիայի տեղադրությունը, ցույց տրվում, որ Փոյուգիան, Լյուդիան և Հոնիան միասին կազմել են մեկ սատրապություն: Լյուդիայի մայրաքաղաք Սարդեսում բնակվել են մեծ թվով պարսիկներ, հույներ և կարիացիներ²³, ինչի մասին վկայում են յուդիերեն-արամեերեն, յուդիերեն-հունարեն երկլեզու արձանագրություններն ու, այսպես ասած, Աքեմենյան կավե, արծաթե գավաթները, թասերը, սափորները, պարսկական դամբարանները, զրադաշտական պաշտամունքը²⁴, որոնք ցույց են տալիս Սարդեսում խառն ընտրախավի գոյության և պարսկական մշակույթի ուժեղ ազդեցության մասին: Ենթադրվել է, որ Սարդեսում էին հատվում նաև Աքեմենյան դրամները²⁵, ինչը պայմանավորված էր Սարդեսում դրամահատման նախաաքեմենյան ավանդույթներով: Ընդհանրապես, տեղական ընտրախավի

²¹ Անդ:

²² Անդ, էջ 57:

²³ Pedley J. G., *Carians in Sardis*, *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 94, 1974, pp. 96-99.

²⁴ Dusinger E. R. M., *Satrapal Sardis: Achaemenid Bows in an Achaemenid Capital*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 103, № 1, 1999, pp. 75, 78, 101-102; Melikian-Chirvani A. S., *The International Achaemenid Style*, *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 7. *Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar*, 1993, pp. 120-125; Balcer J. M., *The Greeks and the Persians: The Processes of Acculturation*, *Historia*, Bd. 32, H. 3, 1983, p. 266; Gates Ch., *Tracking the Achaemenid Persians in Anatolia*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 109, № 4, 2005, p. 109; Payne A., Wintjes J., *Lords of Asia Minor: An Introduction to the Lydians*, *Philippika*, 2016, Wiesbaden, pp. 90-91, 108.

²⁵ Konuk K., *Asia Minor in the Archaic and Classical Periods*, in: *Survey of Numismatic Research 2008-2013*, General Editors C. Arnold-Biucchi - M. Caccamo Caltabiano, *International Association of Professional Numismatists*, Special Publication 16, Taormina, 2015, pp. 84-85.

պարսկական նույնականացման փորձերը հստակ երևում են Սեյիթյուներ հնավայրի (ներկայիս Քյոթահիայի մոտ) պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենի (նաև գունազարդ) համեմատության մեջ²⁶, այսինքն՝ տարանցիկ մի շրջանում, որտեղ սահմանակցել են Լյուդիան. Մեծ ու Փոքր Փոյուզիաները՝ կապվելով Բալկանյան Հունաստանի հետ: Անկասկած, մշակութային նման ազդեցությունը պայմանավորված էր Աքեմենյան սատրապական վարչակազմի կենսունակ գործունեությամբ: Այս ենթագլխում քննարկում ենք նաև լասոնների, կաբալների, հյուտենների տեղադրությունը, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել:

Աքեմենյան Պարսկաստանի II սատրապությունը կամ Լյուդիան տերության հարուստ նահանգներից մեկն էր և պարսից արքունիքի համար ուներ բացառիկ նշանակություն, ինչը կապված էր Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում ստեղծված ուզմաքաղաքական իրադրության հետ: Այս իրավիճակով էլ պայմանավորված՝ լյուդիական սատրապության տարածքը պարբերաբար ենթարկվում էր վարչական վերաձևումների. որոշ ենթաշրջաններ դառնում էին առանձին սատրապություններ կամ միացվում էին հարևան սատրապություններին:

Վեցերորդ ենթագլխում՝ **«Մեծ ու Փոքր Փոյուզիաների տարածքը»**, քննարկում ենք նշված երկրների սահմանների և տարածքի հարցերը, ինչպես նաև այդ երկրների տարածքում հիշատակվող բնակավայրերի և աշխարհագրական այլ տեղանունների տեղադրությունը: Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում Փոքր Ասիան, հատկապես վերջինիս արևմտյան և կենտրոնական շրջանները, ուներ առանձնահատուկ նշանակություն, քանի որ Աքեմենյանների հարաբերությունները Աթենքի կամ Սպարտայի հետ գրեթե միշտ լարված էին, և պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ դառնում էին նաև Աքեմենյանների փոքրասիական տիրույթները, որոնց մեջ կարևոր նշանակություն ուներ III սատրապությունը: III սատրապությունը տարածվել է Փոքր Ասիայի հյուսիսային և կենտրոնական հատվածների մեծ մասի վրա, ընդ որում՝ Փոյուզիան և սիրիացիների երկիրը՝ Կապադովկիան, ընդգրկել են հսկայական շրջաններ: Աշխարհագրական առումով Փոքր Փոյուզիան համապատասխանում է III սատրապության կազմում հիշատակված աջակողմյան հելլեսպոնտոսցիներին (կամ լայն առումով Դասկիլեա սատրապությանը), որոնց հաջորդում են փոյուզիացիները: Աջակողմյան հելլեսպոնտոսցիների հետ նույնացվող Դասկիլեա սատրապությունը ուղղակիորեն հիշատակված չէ հին պարսկական սեպագիր այս կամ այն արձանագրության որևէ աշխարհագրական հասկացության մեջ: Ամենայն հավանականությամբ, Դասկիլեա սատրապության և ընդհանրապես III սատրապության տարածքը հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում արտահայտված է Կապադովկիա երկրի անվան տակ:

²⁶ Grave P., Kealhofer L., Bilgen N., Marsh B., The Archaeology of Achaemenid Power in Regional Western Anatolia, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge Archaeological Journal, Vol. 26, Issue 4, 2016, pp. 700-701

Յոթերորդ ենթագլխում՝ «**III սատրապության մյուս ժողովուրդները**», քննարկում ենք ասիական թրակացիների կամ բիթյունների տեղադրությունը և ցույց տալիս, որ Բյուզանդիան Փոյուզիայի հետ կազմել է առանձին սատրապություն: Ինչ վերաբերում է Պափլագոնիային, ապա Կյուրոս Մեծը Պափլագոնիայում սատրապ չի նշանակում, քանի որ երկիրը կամավոր էր ենթարկվել պարսից իշխանությանը: Մ. թ. ա. V դարի վերջին Պափլագոնիան արևելյան և արևմտյան ուղղություններով բավականին ընդարձակվում է՝ վարելով պարսից արքունիքից կիսանկախ գոյություն:

Այս ենթագլխում ճշգրտում ենք մարիանդինների տեղադրությունը և ցույց տալիս, որ սրանց զբաղեցրած տարածքը ևս III սատրապության ենթաշրջաններից մեկն էր:

Ութերորդ ենթագլխում՝ «**Կապադովկիայի տարածքը և սահմանները**», քննարկում ենք կապադովկիացիների և լևկո-սիրիացիների էթնիկական նույնականացման և տեղաշարժերի մասին անսովոր աղբյուրների ստեղծությունները: Ցույց ենք տվել, որ կապադովկիացիները գտնվել են Հալիսի ոլորանի շրջանում տեղադրվող մատիեններից հյուսիս, և Կապադովկիայի տարածքը անընդհատ փոփոխությունների էր ենթարկվում՝ ընդարձակվելով հիմնականում հարավային ուղղությամբ:

Աքեմենյան արքաների սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված Կատապատուկա (Կապադովկիա) անունը, հնարավոր է, առաջացել է հենց պարսկական տիրապետության ժամանակ, երբ ձևավորվում է III սատրապությունը, և սերտորեն առնչվում է XIII սատրապության կազմում հիշատակվող Պատուկա-Պակտյուիկե երկրանվան հետ: Կամ էլ Պատուկա երկրի անունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբին արևելքից արևմուտք շարժվող մարերը պետք է տարածեին Հայկուսի ոլորանի շրջանում ընկած հողերի վրա, և արդյունքում Պատուկա-Պակտյուիկե երկրի անունն ավելի ուշ հիմնավորապես դառնում է այլ երկրի անունը՝ Կատապատուկա-Կապադովկիա:

Իններորդ ենթագլխում՝ «**Կիլիկյան սատրապության տարածքը և սահմանները**», նվիրված է այս սատրապության տարածքի և սահմանների հստակեցմանը: Աքեմենյան Պարսկաստանի Կիլիկյան սատրապության վարչաքաղաքական կացության ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն այդ տերության պատմության, այլև Սատրապական Հայաստանի տարածքի և հարավարևմտյան սահմանի հստակեցման առումով, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ, գրեթե առանց բացառության սխալ են մեկնաբանվել: Կիլիկյան սատրապությունը վարչական կայուն միավոր չէր, և նրա տարածքը Աքեմենյան արքունիքի կողմից ենթարկվում էր վարչական վերաձևումների: Չնայած իր փոքր տարածքին՝ Կիլիկյան սատրապությունը Աքեմենյանների համար ուներ կարևոր ռազմավարական նշանակություն, ինչը պահպանվեց Աքեմենյան Պարսկաստանի գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Սկզբնաղբյուրների բազմակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ Կիլիկյան սատրապությունը հյուսիս-արևելքում երբեք չի հասել Մեյիսիոն, քանի որ հետագա Կոմագենն կոչված երկրի տարածքը մտել է Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ:

Պարզաբանել ենք, որ Կիլիկյան սատրապությունն Աքեմենյան սեպագիր արձանագրություններում, հավանաբար, համապատասխանում է «*tyaiy drayahya*»՝ «այն երկրները, որոնք ծովի մոտ են» արտահայտությանը:

Ատենախոսության **Երկրորդ գլուխը՝ «Հյուսիսաֆրիկյան և արևելամիջերկրածովյան սատրապությունները»**, բաժանված է չորս ենթագլուխների: Առաջին ենթագլուխը՝ «**Եգիպտոսի սատրապական բաժանումը**», վերաբերում է եգիպտական սատրապության վարչական բաժանման և պատմական աշխարհագրության ամենատարբեր հարցերի ուսումնասիրությանը: Եգիպտոսն այն եզակի սատրապություններից էր, որի վերաբերյալ հույն պատմիչ Հերոդոտոսը և մյուս անտիկ հեղինակները պահպանել են առավել մեծաքանակ տեղեկություններ: Եգիպտական կամ VI սատրապությունը՝ Մեմփիս կենտրոնով, եղել է ընդարձակ և հարուստ սատրապություն՝ ընդգրկելով Եգիպտոսին հարակից տարածքներ, որը հարկատվության չափով գլխել է միայն բաբելոնական և հնդկական սատրապություններին: Բացի Եգիպտոսից, VI սատրապության մեջ հիշատակվում են Լիբիան, Կյուրենեն և Բարկան, որոնք տարածքով միասին վերցրած զիջում էին Եգիպտոսին: Վերջին երկուսը ներկայացնում էին համանուն քաղաքներ՝ շրջակա տարածքներով: Վարչական առումով VI սատրապությունը բաժանված էր չորս ենթաշրջանների՝ Եգիպտոս, Լիբիա, Կյուրենեն և Բարկա:

Երկրորդ ենթագլուխը՝ «**Արաբիայի և Պաղեստինի վարչական բաժանումը**», նվիրված է Արաբիայի և Պաղեստինի վարչական բաժանման և կառավարման ամենատարբեր հարցերի քննությանը: V սատրապության մաս կազմող երկրներից մեկը՝ Պաղեստինյան կոչված Սիրիան կամ Անդրգետքը, վարչական առումով բաժանվում էր ավելի մանր վարչական միավորների, որոնք տարբերվում էին իրենց քաղաքական ինքնավարության կարգավիճակով: Այս առումով պարսկական Պաղեստինը բաժանվում էր երեք վարչաքաղաքական մասերի՝ էթնիկական շրջաններ (Հուդա, Սամարիա և այլն), փյունիկյան քաղաքներ, արաբական ցեղամիություններ: Անդրգետք սատրապության մեջ որպես էթնիկական ենթաշրջաններ կարող էին մտնել նաև Ամմոնը, Դորան, Մեգիդդոն, Հավրանը: Անդրգետքի մեջ մտնող շրջաններն ունեին ավելի պակաս ինքնավարություն և կառավարվում էին տեղական ազնվականության և նույնիսկ դինաստիաների կողմից:

Հարկ է նշել, որ որոշ ուսումնասիրողներ Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվող Արաբիան լայն առումով նույնացրել են Սիրիայի հետ²⁷, սակայն Սիրիա անունը հին պարսկական Աթուրիա անվան կրճատ ձևն է, որն աքքադերենում համապատասխանում է Էբիր-նարիին: Սիրիայի հետ Արաբիայի նույնացումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հին աղբյուրներում Արաբիան ընդգրկում է Եգիպտոսի և Եփրատի միջև ընկած տարածքներում բնակվող քոչվորների բնակության շրջանները²⁸, և շատ դեպքերում արամեացիները ևս նույնացվել են արաբներին, սակայն պարսիկները Արաբիայի անվան տակ սկզբնապես հասկացել

²⁷ Herzfeld E., The Persian Empire, pp. 293, 306; Дандамаев М. А., Луконин В. Г., Նշվ. աշխ., էջ 191:

²⁸ Дандамаев М. А., Месопотамия и Иран..., с. 343.

են Արաբական թերակղզու հյուսիսային որոշ մասեր, և հետագայում հույն հեղինակներն անվանումը տարածել են ամբողջ թերակղզու վրա²⁹: Պարսիկներին հայտնի Արաբիա երկրանունը հետագայում տարածվում է ամբողջ Արաբական թերակղզու վրա, այն դեպքում, երբ հին աղբյուրներում արաբների տեղադրությունն աչքի է ընկնում աշխարհագրական լայն ընդգրկմամբ: Ինչ վերաբերում է Պաղեստինին, ապա, ելնելով վերջինիս տարածքը զբաղեցնող ժողովուրդների էթնոկրոնական տեղական առանձնահատկություններից՝ պարսից արքունիքը վարչական առումով այն բաժանում է մի քանի ենթաշրջանների, որոնք ընդհանրական առումով հունա-հռոմեական աղբյուրներում հայտնի են Պաղեստին կամ Պաղեստինյան Սիրիա անվանումով:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Սիրիայի վարչական բաժանումը», ցույց ենք տվել, որ սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակում Միջագետքը և Եփրատից արևմուտք ընկած երկրները հիշատակվում են առանձին սատրապություններում, առաջինը՝ Բաբելոնը և մնացյալ Ասորեստանը, մտնում էին IX սատրապության, իսկ Եփրատից արևմուտք ընկած երկրները՝ V սատրապության կազմի մեջ³⁰: Վերջինս Գադատասի նամակում համապատասխանում է *περὰν Εὐφράτου* «Եփրատի մյուս կողմում» արտահայտությանը³¹: Եթե հունական աղբյուրներում հիմնականում Ասորեստանը և Բաբելոնը հավասարազոր հասկացություններ են³², ապա հին պարսկական աղբյուրներում դրանք հստակորեն տարբերակվում են: Ասորեստանի անկումից հետո նրա անունով սկսում է կոչվել Սիրիան: Այսպես, Դարեհ Ա-ի Սուգայի արձանագրություններից մեկի բաբելոններեն տարբերակում *Eber-nāri*-ն («Անդրգետք», այսինքն՝ Սիրիա, Փյունիկիա, Պաղեստին) համապատասխանում է հին պարսկական և էլամական *Athura*-ին, այսինքն՝ Ասորեստանին: Հետևաբար վերջինս սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Անդրգետքի մի երկրամասն է, իսկ դա նշանակում է, որ պարսկական արձանագրությունների Ասորեստանը նույնանում է Սիրիային³³:

Աղբյուրագիտական առումով պարսիկների համար Աթուրան գոնե Հյուսիսային Միջագետքն է, քանի որ Բեհիստունի արձանագրությունում Հյուսիսարևմտյան Միջագետքում տեղադրվող Իզալան, որը քաղաքական առումով գտնվել է Հայաստանի կազմում³⁴, հիշատակվում է հենց Աթուրայի կազմում³⁵: Հերոդոտոսը նույնպես Ասորեստանը հիշատակում է Հայաստանից դեպի հարավ³⁶: Նկատենք նաև, որ համաձայն Հերոդոտոսի, ասորեստանցիներին հեղինակներն անվանել են

²⁹ Dougherty R. P., *The Sealand of Ancient Arabia*, Yale Oriental Series, Researches, Vol. XIX, 1932, p. 121.

³⁰ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ա. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, III, 91-92:

³¹ Olmstead A. T., *A Persian Letter in Thucydides*, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 49, № 2, 1933, p. 158.

³² Տե՛ս, օրինակ, Հերոդոտոս, I, 188, 192:

³³ Дандамаев М. А., *Месопотамия и Иран...*, с. 66.

³⁴ Խորհկյան Հ., Հայաստանը և Այրկովկասը Ալեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2014, էջ 37:

³⁵ Kent R., *Old Persian*, p. 122. Հմմտ. Herzfeld E., *The Persian Empire*, p. 305.

³⁶ Հերոդոտոս, I, 194:

ասորիներ՝ սիրիացիներ, ընդ որում՝ պատմիչի տեղեկությունից պարզվում է, որ Բաբելոնը ևս համարվել է Ասորեստանի մասը³⁷, այսինքն՝ գոնե ամբողջ Միջագետքը, Եփրատից արևելք ընկած Սիրիան նույնացվել են Ասորեստանին: Ցույց ենք տվել նաև, որ Կոլեսիրիան (բառացի՝ «դատարկ, սնամեջ, խորին» Սիրիա, սակայն *koile* բառը սեմական *kulla*, եբրայերեն *kol* «ամբողջ, բոլոր» բառի հունարեն համարժեքն է) ընդգրկում էր Օրոնտեսի վերին հոսանքի շրջանը և Լեոնտես՝ Էլ-Լիտանի գետի ավազանը՝ Լիբանանյան և Անտիլիբանանյան լեռների միջև, իսկ այսպես կոչված բուն Սիրիան տարածվում էր Օրոնտեսի ավազանից արևելք մինչև Եփրատ գետը³⁸ և վերջինիս ձախափնյակը: Ի վերջո, այս ենթազվիսում եզրակացրել ենք, որ հին պարսկական սեպագիր արձանագրությունների Աթուրան ընդգրկում էր Անդրգետքը և Ասորեստանը, ընդ որում՝ անտիկ աղբյուրների Սիրիան նույնպես համապատասխանում էր Անդրգետքին և առանձին դեպքերում նաև Ասորեստանին:

Չորրորդ ենթազվիսում՝ «Փյունիկիայի վարչական կացությունը», ցույց ենք տվել, որ V սատրապության մաս կազմող Փյունիկիան, չնայած իր փոքր տարածքին, ռազմական և տնտեսական առումով կարևոր նշանակություն ուներ սյարսից արքունիքի համար: Փյունիկիան և Սիդոնը հիշատակվում են դեռևս Հոմերոսի «Իլիական»-ում և «Ոդիսական»-ում³⁹, ինչը, թերևս, խոսում է այն մասին, որ Հոմերոսն աշխարհագրական առումով Սիդոնը, այսինքն՝ Հարավային Փյունիկիան, տարբերակում է Հյուսիսային Փյունիկիայից, որի բնակիչները փյունիկեցիներն են: Հնարավոր է, որ Փյունիկիայի անունը հետագայում աստիճանաբար տարածվում է նաև Սիդոնի և վերջինիցս հարավ ընկած մերձափնյա տարածքների վրա: Պատմական Փյունիկիան տեղական լեզվում հայտնի է եղել Քանաան անունով⁴⁰, ինչի մասին (*Xvā*) հիշատակում է նաև Հեկատեոս Միլեթացին⁴¹՝ տալով անվան աստվածաշնչյան ձևը: Վերջինս տարածվում էր հյուսիսում Արադոսի (Արվադ) և հարավում Դորայի (Կարմել լեռան հետևում) միջև⁴²: Անտիկ աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Պաղեստինյան կոչված Սիրիայի ծովամերձ շրջանները կոչվել են Փյունիկիա: Մ. թ. ա. V դարում Սիդոնը փյունիկյան քաղաքների մեջ գլխավոր և առավել հայտնի քաղաքն է եղել, որից հետո նշանակությամբ երկրորդ փյունիկյան քաղաքը Տյուրոսն էր: Վերջինս մ. թ. ա. IV դարում արդեն Փյունիկիայի գլխավոր քաղաքն էր:

Փյունիկյան քաղաքներն իրական դաշնություն չեն կազմել, քանի որ պատերազմների ժամանակ փյունիկյան նավերը ղեկավարում էր ոչ թե գլխավոր

³⁷ Անդ, VII, 63:

³⁸ Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Л., 1964, с. 695, 700; Pliny, Natural History, Vol. II, Libri III-VII, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, V, XVIII, p. 283; XXI, p. 287.

³⁹ Hom., Iliad., XXIII, 743-744; Od., IV, 84.

⁴⁰ Elayi J., The Phoenician Cities in the Persian Period: Remarks on the Present State and Prospects of Research, Achaemenid History IV, Centre and Periphery, Leiden, 1990, p. 14.

⁴¹ Müller C., Fragmenta Historicorum Graecorum, Vol. I, Parisiis, 1841, fr. 254, p. 17.

⁴² A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 75.

հրամանատարը, այլ յուրաքանչյուր քաղաքի թագավորը⁴³, չնայած փյունիկյան մյուս թագավորների նկատմամբ Քսերքսեսի արշավանքի ժամանակ Սիդոնի թագավորն ուներ գերակա դիրք: Փյունիկիայի նկատմամբ պարսից արքունիքի քաղաքականությունը կարելի է բնութագրել որպես «կառավարվող ինքնավարություն»⁴⁴:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը՝ «Կենտրոնական սատրապությունների վարչական բաժանումը», կազմված է տասներեք ենթագլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը նախորդի քննության տրամաբանական շարունակությունն է: Առաջին ենթագլուխը՝ «Հին Հայաստանի տարածքը մ. թ. ա. VI-IV դարերում՝ ըստ Մովսես Խորենացու և այլ հայկական աղբյուրների», վերաբերում է հին Հայաստանի տարածքի քննությանը հայկական, հունահռոմեական և սեպագիր աղբյուրների համատեքստում: Հայագիտության մեջ վերջերս առաջ քաշվեց մի տեսակետ, համաձայն որի Հայաստանը բաժանված չի եղել XIII և XVIII սատրապությունների, և որ վերջինս տարածվել է Կուր գետի և Կովկասյան լեռների միջև⁴⁵: Իր ընդարձակ տարածքով XIII սատրապությունն Աքեմենյան Պարսկաստանի խոշոր և հարուստ նահանգներից էր, որի երկհարյուրամյա գոյությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացում: Հետևաբար, այն տեսակետը, թե մակեդոնական-սելևկյան ժամանակաշրջանում անգամ այսրեփրատյան Արմենիան ընդգրկել է միայն Ծոփքը, Աղծնիքը, Տուրուբերանը, Վանա լճի ավազանը և Այրարատի մի մասը, միանգամայն սխալ է և անընդունելի, քանի որ դատելով աղբյուրներից, Աքեմենյաններից առաջ Հայաստանն իր տարածքով արդեն դուրս էր եկել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից:

Աքեմենյան տիրապետության նախօրեին Հայկական պետության ձևավորումը նախընթաց դարաշրջանում արդեն ավարտված էր, և Հայկազյան Տիգրանի ժամանակ Հայկական պետությունն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ամբողջ տարածքը: Հայկական պետության և հայ ժողովրդի կազմավորումը Խորենացու մոտ ներկայանում է Հայկյանների «հերոսական դարաշրջանի»⁴⁶ պատմության շարադրմամբ: Հենց Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տարածվելու պատմությունն է, որ Խորենացու մոտ հանդես է գալիս որպես հայկական էթնոսի համախմբման և կենտրոնացման դարաշրջան: Համաձայն Մովսես Խորենացու՝ մինչև մ. թ. ա. VI դարի կեսերը Հայաստանն ուներ ընդարձակ տարածք և հիմնականում այդ տարածքով էլ, ըստ հին աղբյուրների, մտավ Աքեմենյան Պարսկաստանի XIII սատրապության կազմի մեջ:

⁴³ Elayi J., The Phoenician Cities in the Persian Period, pp. 24-25.

⁴⁴ Jigoulov V. S., The Social History of Achaemenid Phoenicia, London, 2010, p. 170.

⁴⁵ Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ Հանդես ամսօրեայ, Վրեննա-Երևան, 1999, թիվ 1-12, էջ 45-114; Խորիկյան Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2014:

⁴⁶ Քոսյան Ա., Արամ Նահապետը Կապադովկիայում (ԱԽ վարկածի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, 1999, թիվ 1, էջ 256:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «XIII սատրապության վարչական կացության մի հարցի շուրջ», քննարկում և վերլուծում ենք Դարեհ Բ-ի ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. 423-404 թթ.) վերաբերող բաբելոնական փաստաթղթերից մեկի տեղեկությունը՝ եփրատյան Նիպպուրի ափին Շամաշ-բարաքքուի ղեկավարությամբ գտնվող «ուրաշտացիների և միլիդուացիների» ռազմական գաղութի վերաբերյալ⁴⁷: Միլիդուն լայն առումով համապատասխանել է Պակտյուիկեին և վերջինիս բաբելոնական համարժեքն է: Ամենայն հավանականությամբ, Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքները, ի մեջ առյալ հետագա Փոքր Հայքը, մտել են XIII սատրապության մասը կազմող Արևմտյան Հայաստան հյուպարքիայի մեջ, որի գոյության մասին գրեթե նույն ժամանակաշրջանում հիշատակում է հույն պատմիչ Քսենոփոնը⁴⁸: Ուրեմն, կարող ենք եզրակացնել, որ Միլիդուն Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոսի նստավայրն էր: Շամաշ-բարաքքուն էլ պարզապես հայերից և միլիդուացիներից կազմված Նիպպուրի մոտ գտնվող ռազմական գաղութի կառավարիչն էր: Հետևաբար, ռազմական գաղութներում զինվորական կազմակերպությունը նույնպես ձևավորվում էր միևնույն սատրապության մեջ մտնող հարևան ժողովուրդների միավորումից:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Սատրապական Հայաստանի կենտրոնի հարցի շուրջ», քննարկվում է Սատրապական Հայաստանի մայրաքաղաքի հարցը: Հենվելով հնագիտական նյութի, Քսերքսեսի Վանի սեպագիր արձանագրության և անտիկ աղբյուրների տեղեկությունների քննության վրա՝ ցույց ենք տվել, որ Սատրապական Հայաստանի վարչական կենտրոնը (մայրաքաղաքը) Վան քաղաքն էր, որը, հավանաբար, նաև Աքեմենյան արքայից արքաների նստավայրերից մեկն էր:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Հայաստանը», քննարկվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Հայաստանի նվաճման հարցը: Ուսումնասիրելով աղբյուրների տեղեկությունները՝ եզրակացրել ենք, որ Հայաստանն անձամբ չնվաճվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, այսինքն՝ վերջինս չէր կարող Հայաստանը համարել «նիզակով նվաճված երկիր»: Սակայն Հայաստանը ենթարկվել է մակեդոնացի աշխարհակալին, որի իշխանությունը Հայաստանում երբեք էլ ամուր չէր և սահմանափակվում էր Հայաստանի հարավային հատվածով:

Միաժամանակ ցույց ենք տվել, որ Արիանոսի և այլ անտիկ հեղինակների տեղեկությունների համեմատությունը խոսում է այն մասին, որ Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակված Օրոնտեսը Հայաստանի սատրապն էր, իսկ Միթրաուատեսը՝ Եփրատից արևմուտք ընկած Պակտյուիկեի հյուպարքոսը:

⁴⁷ Clay A. T., Business documents of Murashū Sons of Nippur dated in the reign of Darius II (424-404 B.C.), Philadelphia, 1904, pp. 62, 107: 3, 6, Lo E; Unger E., Urartu. Reallexikon der Vorgeschichte, ed. M. Ebert, XIV, Berlin, 1928, S. 32. Հմմտ. Дандамаев М. А., Луконин В. Г., *Նշվ. աշխ.*, էջ 294; Дандамаев М. А., Клинописные данные об армянах, Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 105; Дандамаев М. А., Месопотамия и Иран..., с. 341, 362.

⁴⁸ Xenophon, Anabasis, with an English translation by Carleton L. Brownson, Vol. III, Books I-VII, Cambridge-Massachusetts-London, 1980, Loeb Classical Library, IV, 4, p. 292.

Հինգերորդ ենթագլուխը՝ «Սասայեյրների տեղորոշումը», նվիրված է XVIII սատրապության կազմում հիշատակվող սասայեյրների տեղադրության ճշգրտմանը, հատկապես, որ մասնագիտական գրականության մեջ վերջին տարիներին կրկին առաջ է մղվում մի տեսակետ, որը պայմանավորված է միայն ազգայնական-քաղաքական դրդապատճառներով՝ անտեսելով հայ պատմագիտության ներկա ձեռքբերումները: Խոսքը վերաբերում է Ա. Սալմինի՝ չուվաշների ծագմանը վերաբերող աշխատություններին, որտեղ փորձ է արվել սավիրներին կապել սասայեյրների հետ⁴⁹: Ընդ որում, իբր սավիրներն հայկական միջավայրում կոչվել են սևորդիք⁵⁰: Հարկավ, Ա. Սալմինի եզրակացությունները քննություն չեն բռնում:

Ներկայիս վրացական պատմագիտական միտքը նույնպես բացառում է XVIII սատրապության տեղադրությունն Արևելյան Վրաստանի և Արևելյան Այսրկովկասի տարածքում՝ սուրբ տալով տասնամյակներ շարունակվող հին տեսակետներին⁵¹:

Սասայեյրների տեղադրության ցանկացած փորձ Հայկական լեռնաշխարհում մատնված է անհաջողության. քանի որ այդ ցեղը գտնվել է XVIII սատրապության կազմում, իսկ վերջինս էլ տեղադրվում է Կուր գետի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի միջև:

Վեցերորդ ենթագլխում՝ «Ապոլոդորոսի մի տեղեկության շուրջ», քննարկվող հարցերը ժամանակագրորեն կապված են հետաքեմենյան ժամանակաշրջանի հետ, սակայն այդ հարցերը պատմագիտական և քաղաքական առումով խիստ կարևոր նշանակություն ունեն, քանի որ պատմաաշխարհագրական բազմաթիվ իրողություններ կապված են Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի հետ: Այսպես, մ. թ. ա. II դարի հեղինակ Ապոլոդորոսի՝ Ստրաբոնի միջոցով մեզ հասած մի տեղեկությունը հիմք է տվել ուսումնասիրողներին կատարելու որոշ եզրակացություններ, որոնք հանգեցրել են պատմաաշխարհագրական արհեստական վերաձևումների: Մեր քննությունը ցույց է տալիս, որ և՛ Ապոլոդորոսի տեղեկությունը, և՛ այդ տեղեկության վերաբերյալ Ստրաբոնի ճշգրտումը էությանբ չեն հակասում միմյանց, քանի որ Արտաշես Ա-ից սկսած Մոսքական լեռներն ու Կուր գետը կազմել են Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան սահմանները: Իսկ Ապոլոդորոսի Արաքսն էլ նույնանում է Փասիսին (ներկայիս Ռիոնի գետը), որի ակունքները, ըստ սկզբնաղբյուրների մի խմբի, բխել են Մոսքական կամ Հայկական լեռներից՝ նկատի ունենալով Փասիսի վտակ Ղվիրիլան: Նման մոտեցման դեպքում, իրոք, Ղվիրիլան կարող էր մ. թ. ա. II-I դարերում հանդես գալ որպես սահմանագիծ, որից արևմուտք Կողքիսն էր, արևելք՝ Իբերիան, իսկ հարավում՝ ակունքները սնուցող Մեծ Հայքը: Հետևաբար, Արաքսի նույնացումը հայկական Երասխին սխալ է, և երբեք էլ Իբերիայի քաղաքական սահմանները չեն հասել մինչև Երասխի վերին ու միջին հոսանքների շրջանները:

⁴⁹ Салмин А. К., История чувашского народа: савирская гипотеза, Чебоксары, 2016, с. 9-10, 27 և այլն:

⁵⁰ Անդ, էջ 12-13, 23: նույնի՝ История чувашского народа: анализ основных версий, Санкт-Петербург, 2017, с. 95.

⁵¹ Տա՛ւ. օրինակ, Gagoshidze I., South Caucasus and Achaemenids. «Արագածի թիկունքում»: Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տելեմակ Խաչատրյանի հիշատակին, Եր., 2018, էջ 225-229:

Յոթերորդ ենթագլուխը՝ «XIX սատրապության տեղադրությունը», վերաբերում է այս սատրապության տեղադրության քննությանը, որն աշխարհագրական առումով, թերևս, պետք է տարանջատել երկու շրջանների՝ մեկը տիրաբեռների, մոսսինոյկների, մակրոնների, մյուսը՝ մոսբերի, մարերի և այլ կոլխական ցեղերի բնակության տարածքը: XIX սատրապության սահմանը արևմուտքում հասել է մինչև Յասոնի հրվանդան. հարավում բնական սահման է հանդիսացել Պոնտական լեռնաշղթան, արևելքից, իր մեջ ընդգրկելով Կատարգա-Կղարջքը, հասել է մինչև Արգվեթի լեռներ, իսկ հյուսիսում բնական սահմանն էին Կովկասյան լեռները, որն ավելի ուշ հասնում է մինչև Փասիս-Ռիոնի գետը:

Ութերորդ ենթագլուխը՝ «Ութերորդ սատրապության տեղադրությունը», նվիրված է էլամական սատրապության տարածքի, սահմանների ճշգրտմանը և տարբեր էթնիկական և աշխարհագրական անվանումների տեղադրությանը: Այս սատրապությունը կազմված էր երկու ենթաշրջաններից՝ Սուսան իր շրջակայքով և կիսսիեցիների երկրի մնացած մասից: Նշված սատրապության տարածքը և բնակչությունը աղբյուրներում հիշատակվում են տարբեր անվանումներով: Այսպես, կիսսիացիները, ուքսերը, Քոսեյան լեռների բնակիչները նույնանում են, եթե ոչ էթնիկական, ապա աշխարհագրական առումով, ընդ որում, էյլումայիս և Սուսիանա անունները կապված են նույն երկրի հետ, որի տարբեր անվանումները գալիս են այս կամ այն ժողովրդի լեզվից, ինչն էլ պատճառ է դարձել, որ հին հեղինակները միևնույն երկրի կամ ժողովրդի տարբեր անվանումները շատ դեպքերում օգտագործել են կողք կողքի և ստացվել է այնպես, որ գործ են ունեցել տարբեր ժողովուրդների հետ: Օրինակ, Սուսիանա տեղանվան տակ պետք է նկատի ունենալ Սուսա քաղաքը հարակից տարածքով, հին պարսկերեն Huvāza, Huza, hužiya, արամերեն hūzayē հետ կապված է հունարեն ուքսեր ժողովուրդը և Ուքսիա քաղաքը, ժամանակակից Սիվաքը, էյլումայիս-էլամը կապվում է էլամերեն Haltamti, Hatamti («էլամացիների երկիր»⁵²), ակկադերեն Elamtu(m) (ժողովրդական ստուգաբանությամբ կամ շումերերենից թարգմանաբար «Լեոնային կամ Վերին երկիր»⁵³), արամեերեն Elumāyē հետ⁵⁴: Կիսսիացի-կոսսեյները, որոնց անվան տակ հույները նկատի են ունեցել իրանական Hūza երկիրը, մասնագիտական գրականության մեջ նույնացրել են կասսիտների հետ, որոնք ապրել են էլամում և կամ էլ էլամից հյուսիս՝ Ջագրոսի լեռներում՝ հիմնականում Լուրիստանում: Հին էլամի տարածքն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության դարաշրջանում համապատասխանում էր էյլումայիս, Սուսիանա, Կիսիա կամ Քոսսեյա, Ուքսիա անուններով երկրներին, որոնցից յուրաքանչյուրն աշխարհագրական առումով

⁵² Poebel A., The Name of Elam in Sumerian, Akkadian, and Hebrew, The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol. 48, № 1, p. 21.

⁵³ Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967, с. 85; Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы, с. 5; Poebel A., The Name of Elam in Sumerian, Akkadian, and Hebrew, pp. 22, 24.

⁵⁴ Herzfeld E., The Persian Empire, p. 303. Հմտ. Potts D. T., The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge University Press, 1999, pp. 309, 350-351, 354, 374-375; Briant P., From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, translated by P. T. Daniels, Winona Lake, Indiana, 2002, pp. 726-733.

ամբողջությամբ կամ մասամբ նույնանում էր էլամին կամ վերջինիս այս կամ այն մասին:

Իններորդ ենթագլուխը՝ «**Բաբելոնական սատրապության վարչական բաժանումը**», վերաբերում է այս կարևորագույն սատրապության վարչական բաժանման, կացության խնդիրներին և սահմանների հստակեցմանը: Մ. թ. ա. 481 թվականին, դաժանորեն ճնշելով Բաբելոնի ապստամբությունը, Քսերքսեսը ոչնչացնում է նաև ձևականորեն գոյություն ունեցող Բաբելոնի թագավորությունը՝ այն վերածելով սովորական սատրապության⁵⁵: Այս ընդարձակ սատրապության բաժանումը երկու սատրապությունների սովորաբար թվագրում են ապստամբության ճնշումից հետո⁵⁶, սակայն Անդրգեստի՝ Eber-nāri-ի առանձնացումը տեղի էր ունեցել Դարեհ Ա-ի ժամանակ:

Գերհարուստ IX սատրապությունը կազմված էր վարչական երկու ենթաշրջաններից՝ Բաբելոն քաղաքն իր շրջակայքով և դեպի հյուսիս ընկած Ասորեստանի մի մասով: Այլ կերպ ասած՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի այս նահանգը հիմնականում ընդգրկում էր Ստորին Միջագետքը՝ Բաբելոնիայի մարզը⁵⁷, և հին Աշշուրի տարածքը: Ընդ որում, Ասորեստանի հյուսիսարևմտյան ընդարձակ մի հատվածը մտնում էր հայկական սատրապության կազմի մեջ⁵⁸:

Տասներորդ ենթագլուխը՝ «**Մարական սատրապության տարածքը**», նվիրված է X սատրապության վարչական բաժանման և պատմաաշխարհագրական բազմաթիվ հարցերի տեղադրության ու նույնականացման խնդիրներին: Մարական սատրապության տարածքը վարչական առումով կազմված էր չորս ենթաշրջաններից՝ Ագբատանա-Էկբատանա, Մեդիայի մնացյալ մաս, պարիկանիների և օրթոկորյուբանտիների բնակության տարածքներ: Ընդ որում, եթե Դարեհ Ա-ի ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը «մնացյալ Ասորեստան» վարչական հասկացության տակ Բաբելոնի հետ կազմել էր IX սատրապությունը, ապա Քսենոփոնի ժամանակ այդ «մնացյալ Ասորեստանը» միացվել էր Մարաստանի սատրապությանը և դարձել վերջինիս ենթաշրջաններից մեկը, որի հյուպարքոսն էլ, թերևս, «Անաբասիս»-ի վերջում հիշատակված Մարաստանի սատրապ Արբակասն էր⁵⁹, որի մասին Քսենոփոնը այլ տեղեկություն չի հաղորդում: Աքեմենյան տիրապետության վերջին շրջանում և հատկապես Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ այդ վարչական միավորները դարձել էին առանձին

⁵⁵ Дандамаев М. А., Политическая история Ахеменидской державы, с. 137-138; Kuhrt A., Achaemenid Babylonia: Sources and Problems, in: Achaemenid History IV, Centre and Periphery, Leiden, 1990, p. 183; Dandamaev M., Achaemenid Mesopotamia: Traditions and Innovations, in: Achaemenid History VIII, Continuity and Change, ed. by Heleen Sancisi-Weerdenburg, Amelie Kuhrt & Margaret Cool Root, Leiden, 1994, p. 230.

⁵⁶ Olmstead A. T., History of the Persian Empire, p. 293; Stolper M. W., Bēšunu the Satrap, in: Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner, ed. by F. Rochberg-Halton, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, 1987, p. 396.

⁵⁷ Հերոդոտոս, I, 106:

⁵⁸ Խորհկյան Հ., Հայաստանը և Այսրկովկասը... էջ 37 և հաջ.:

⁵⁹ Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 197:

սատրապություններ, որոնք պատմական կարևոր դերակատարություն ունեցան նաև հետագա դարաշրջանում:

Ինչ վերաբերում է մասնագիտական գրականության մեջ տարակածությունների տեղիք տված պարիկանինների և օրթոկորյութանտիների տեղադրությանը և ծագմանը, ապա առաջինները եղել են իրանական ցեղ, իսկ երկրորդները տեղադրվում են Փրասպա-Հրատն մեծի շրջանում և նույնանում են մարական ցեղերից մեկի՝ մագերի հետ (միջնադարյան *māg*):

Տասնմեկերորդ ենթագլխում՝ «**Կադուսիների տեղադրությունը**», քննել ենք հայ և օտարալեզու աղբյուրների տեղեկությունները կադուսիների տեղադրության վերաբերյալ, որոնք համարվում են ներկայիս գիլյանցիների և թալիշների նախնիները: Թալիշների տեղադրության խնդիրը կարևոր է նաև պատմական Հայաստանի պատմության և հարավարևելյան սահմանի հստակեցման տեսանկյունից: Կադուսիներն Աքեմենյան պետության ժամանակաշրջանում մտել են ոչ թե XI, այլ X՝ մարական սատրապության մեջ: Հայաստանի և X սատրապության սահմանը տարածվել է, ամենայն հավանականությամբ, Ուրմիո լիճը թափվող Սաղամաս գետից հյուսիս՝ մինչև Կարմիր կամ Կոտոր գետի հոսանքը, վերջինիս՝ Արաքսի հետ միախառնվելու հատվածը: Կարմիր գետը սահմանային գետ էր ինչպես Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, այնպես էլ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում XIII և X սատրապությունների համար: Կադուսիները, որոնք ավելի քան մեկ հազարամյակ հիշատակվում են աղբյուրներում, եղել են բավականին ուժեղ և կենսունակ էթնոս՝ տեղորոշվելով Կարասու գետի վերնագավառում: Հին հեղինակների տեղեկություններից հայտնի է, որ կադուսիները տարածվել են նաև Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափամերձ տարածքներում: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ կադուսիները ազգակից ցեղերի համադաշնության մեջ իրենց ռազմական ուժի շնորհիվ ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն և, ըստ այդմ էլ, ավելի հաճախ են հիշատակվում պատմիչների կողմից: Մարական, Աքեմենյան և հաջորդող ժամանակներում կադուսիները պահպանում են իրենց անկախ կամ կիսանկախ գոյությունը՝ դաշնակցային հարաբերություններով կապվելով իրանական այս կամ այն պետության հետ:

Տասներկուերորդ ենթագլուխը՝ «**Մարական մյուս ցեղերի տեղադրությունը**», վերաբերում է գելերի, մարդերի, անարիակների, դերբիկների մասին հայկական և օտարալեզու սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների քննարկմանը: Ամենայն մանրամասնությամբ քննարկում ենք նշված ցեղերի նույնականացման և տեղադրության հարցերը:

Տասներեքերորդ ենթագլուխը՝ «**Պարսա երկրի վարչական կացությունը**», վերաբերում է հին պարսկական Պարսայի վարչական կացության, պարսկական ցեղերի տեղադրության և այլ հարակից հարցերի ուսումնասիրությանը: Բեհիսթունի և որոշ արձանագրություններում Պարսքն առաջինն է հիշատակվում Աքեմենյան տերության մեջ մտնող երկրների շարքում: Դարեհ Ա-ի համար Պարսքն ապստամբ երկիր էր, ինչպես Լլամը, Մարաստանը, Ասորեստանը և այլն: Դարևիի այլ արձանագրություններում Պարսքը չի հիշատակվում հպատակ երկրների շարքում, և

Աքեմենյան թագավորը թվարկում է Պարսքից դուրս գտնվող ենթակա երկրները: Քսերքսեսը նույնպես Պարսքը չի հիշատակում հպատակ երկրների շարքում: Հարկավ, այս հանգամանքով ընդգծվում էր Պարսքի՝ որպես Աքեմենյան տերության ոստանի նշանակությունը: Դարեհ Ա-ի՝ Պերսեպոլիսի արձանագրություններից մեկում (DPe) ուշագրավ է արքայի այն հայտարարությունը, որ Աքեմենյան տիրակալը պարսկական ժողովրդի հետ միասին է տիրում թվարկվող նվաճված երկրներին⁶⁰: Անկասկած, Աքեմենյան պետության վարչական բաժանման համակարգում Պարսքը վարչական առանձին միավոր էր, իսկ պարսիկները տիրապետող ժողովրդի իրավունքով պետք է եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գոնե մասամբ ապահարկ լինեին մյուս հպատակ ժողովուրդների համեմատությամբ: Տերությունում պարսիկների տիրապետող դիրքի մասին վկայում է նաև Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմում նրանց առաջինը հիշատակվելը⁶¹: Պարսան կարելի է համարել Աքեմենյան տերության թիվ մեկ սատրապությունը, որն օգտվում էր որոշակի արտոնություններից:

Ամեն դեպքում Պարսայի էթնիկական կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Աքեմենյանների բուն ոստանը տարածվում էր Պասարգադայի և Պերսեպոլիսի շրջանում, ընդ որում՝ Պարսայի ցեղային կազմակերպության օրինակով կազմված էր ամբողջ տերության վարչական բաժանման համակարգը:

Ատենախոսության **չորրորդ գլուխը՝ «Արևելյան սատրապություններ»**, բաղկացած է վեց ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլխում՝ **«Միջին Ասիայի սատրապական բաժանումը»**, առանձին-առանձին քննարկում ենք XVI սատրապության կազմի մեջ մտնող պարթևների, քորասմների, սոգդերի և արեյների տեղադրությունը, այնուհետև ճշգրտում ենք XVI սատրապության սահմանները: Հերոդոտոսի կողմից Սոգդի ներառումը Պարթևքի, Խորեզմի և Արեյայի հետ XVI սատրապության կազմում մասնագիտական գրականության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նշված երկրները հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված հպատակ երկրները չեն ներկայացնում Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգը: Ամենայն հավանականությամբ Դարեհ Ա-ի դեմ ուղղված ապստամբությունների ճնշումից և վարչաքաղաքական վերափոխումներից հետո վիթխարի մարդկային կորուստներ կրած Մարգիանան ներառվում է XVI սատրապության կազմում, քանի որ միայն այս դեպքում տրամաբանական կլինի պարթևների, քորասմների, սոգդերի և արեյների համատեղ հիշատակությունը մեկ սատրապության մեջ, ընդ որում՝ Բակտրիայի սատրապությունն էլ Մարգիանայի փոխարեն ստանում է Այգլեոի երկիրը:

⁶⁰ Kent R., *The Persian Empire*, p. 136; Schmitt R., *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, Wiesbaden, 2009, SS. 117-118.

⁶¹ Հերոդոտոս, IV, 61:

Ինչ վերաբերում է XII սատրապության կազմում հիշատակվող Բակտրիային, ապա վերջինս տերության կարևոր սատրապություններից մեկն էր և հիշատակվում է պարսկական սեպագիր արձանագրություններում: «Բակտրիացիներից մինչև Այգլերի» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ այս երկրները անմիջական հարևաններ են եղել: Եթե ինչ-որ տեղ կարծենք, որ Այգլերի երկիրը գտնվել է Մարգիանայում, ապա Մարգիանայում ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելուց հետո՝ Խարեհը, հավանաբար, քաղաքական նպատակներով վարչական կացությունը տեղում ձևավորել էր նոր, հավատարիմ ցեղի, թերևս սկյութական, շուրջ: Չի բացառվում, որ Այգլերի երկիրը գտնվել է XII սատրապության ծայր հյուսիսում, որտեղ սկյութական տարրի առկայությունն ակնհայտ էր:

XVI և XII սատրապությունների մեջ հիշատակվող երկրները Դարեհ Ա-ից ընկած ժամանակաշրջանում ենթարկվում էին վարչական վերաձևումների՝ միավորվելով այս կամ սատրապությանը:

Երկրորդ ենթագլուխը՝ «XIV սատրապության էթնիկական կազմը», նվիրված է այս սատրապության էթնիկական կազմի ուսումնասիրությանը, և քննարկում ենք սագարտիների, սարանգների, թամանների, ուտիների, մյուկերի և Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչների տեղադրության և ցեղային նույնականացման խնդիրները: Օրինակ, ցույց ենք տվել, որ XIV սատրապության կազմում հիշատակվող ուտիները և մյուկերը ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ էթնիկական առումով բացարձակապես կապված չեն Ուտիքի և Մովական-Մուղանի հետ:

Երրորդ ենթագլուխը՝ «XI և XV սատրապությունների տեղադրությունը», նվիրված է այս երկու սատրապությունների տեղադրությանը, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ լուրջ տարակարծությունների տեղիք է տվել: Սակայն մանրամասն քննությամբ ցույց ենք տվել, որ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են վրկաններ-հյուրկաններին, հետևաբար XI սատրապությունը գտնվել է Վրկանի և շրջակա տարածքներում: Կասպ-վրկանների մի մասը հետագայում հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով Վրկան-Վարկան-Վարջան, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ Կասպի անունը: Փաստորեն, այն, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ վրկանները հիշատակվում են, ցույց է տալիս, որ XI սատրապության ցեղերը՝ պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ, բացի կասպ-վրկան կոնկրետ նույնացումից, հավաքական ամբողջությամբ ներկայացված են վրկանների անվան տակ:

Ինչ վերաբերում է կասպերին, որոնց մի հատվածը հիշատակվում է XV սատրապության մեջ, ապա նրանք, ելևելով Հերոդոտոսի տեղեկություններից, ևս պետք է տեղադրվեն Պարսից տերության ծայր հյուսիս-արևելքում՝ սակերի, գանդարիների և բակտրիացիների հարևանությամբ: Արամեական փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ կասպերը մտել են Ելեփանտինեի ռազմական կայազորում ծառայող ժողովուրդների մեջ:

XV սատրապությունը, անկասկած, նույնպես գտնվել է Միջին Ասիայում. այս սատրապության կազմում հիշատակվող սակերը նույնանում են Բեհիսթունի արձանագրության Saka երկրի բնակիչներին:

Չորրորդ ենթագլուխը՝ «Սակա երկրի տեղադրությունը», վերաբերում է Բեհիսթունի արձանագրությունում հիշատակվող Սակա-Սկյութիա երկրի տեղադրությանը: Հաումավարգա և տիգրախաուդա սակերն հին պարսկական արձանագրություններում հիշատակվում են կողք կողքի, ուրեմն պետք է գտնվեին մեկմեկու հարևանությամբ, այլ ոչ թե աշխարհագրական տարբեր վայրերում և սատրապություններում: Սակա երկիրը, սկզբնապես ընդգրկելով հաումավարգա սակերի բնակության տարածքը, ավելի ուշ ներառում է նաև տիգրախաուդա սակերին, որոնց պետք է փնտրել Սակա երկրի մեջ: Նվաճելով տիգրախաուդա սակերին՝ Դարեհը սրանց վարչական առումով միավորում է հարևան հաումավարգա սակերի հետ և մտցնում XV սատրապության կազմի մեջ: Ի վերջո եզրկացրել ենք, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի Սակա երկիրը համապատասխանում է XV սատրապության մեջ հիշատակվող սակերի երկրին: Վերջինիս մեջ մտնում էին հաումավարգա և տիգրախաուդա սակերը, որոնք արտացոլված են «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներ» աշխարհագրական հասկացության մեջ:

Հինգերորդ ենթագլուխը վերնագրված է «VII սատրապության տեղադրությունը» և վերաբերում է այս սատրապության կազմում հիշատակվող սատտագյուտների, գանդարիների, դադիկների և ապարյուտների տեղադրության ու էթնիկական նույնականացման խնդիրներին: Սատտագյուտների և գանդարիների բնակության հնդկական տարածքները⁶² համապատասխանաբար նույնանում են հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող *Thatagus* և *Gadara* երկրներին: Ինչ վերաբերում է դադիկներին, ապա նրանց նույնացնում են Դարդիստանի կամ տաջիկների հետ⁶³, իսկ ապարյուտները, հավանաբար, Պտղոմեոսի հիշատակած պարսյուտներ-պարգյուտներն են, որոնց անունը սրբագրվել է պարսյուտներ⁶⁴: Պարսյուտներ-պարգյուտները տեղադրվում են Պարոպամիսի հարավային հատվածում և Արաքսիայի հյուսիսային մասում, Ղազնիից արևելք և Քուրամի վերին հոսանքից հարավ ընկած տարածքում⁶⁵: Պարսյուտները (իրանական Parsava-ից) հնարավոր է փաշտունների նախնիներն են: Հետևաբար Հերոդոտոսի ապարյուտները Պտղոմեոսի պարսյուտներն են: Ապարյուտներ-պարսյուտները, թերևս, Արիանոսի նշած լեռնային հնդիկներն են⁶⁶, որոնք համապատասխանում են փուշտունական ներկայիս ցեղերից մեկին՝ աֆրիդիներին կամ ափրիդիներին՝ Փեշավարից հյուսիս և Կոհատի շրջանում⁶⁷:

⁶² Fleming D., Where was Achaemenid India?, Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol. 7, Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar, 1993, p. 67.

⁶³ A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 487.

⁶⁴ Claudii Ptolemaei Geographia, edidit C. F. A. Noebbe, t. II, Lipsiae, 1845, VI, 18, 4; VI, 20, 3; Humbach H., Ziegler S., Ptolemy Geography, book 6, Text and English/German Translations, Wiesbaden, 1998, pp. 224, 234. Հմմտ. A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 487

⁶⁵ Marquart J., Untersuchungen... II, SS. 177-178; Грантовский Э., Из истории восточноиранских племен на границах Индии, Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, 1963, вып. 61, с. 18.

⁶⁶ Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի» եր., 1987, էջ 97:

⁶⁷ Ганковский Ю. В., Народы Пакистана, М., 1964, с. 58; Фрай Р., Наследие Ирана, с. 75; The Cambridge Ancient History, Vol. IV, p. 203; A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 487.

Դադիկներին և գանդարիներին պետք է փնտրել հենց բակտրիացիների հարևանությամբ⁶⁸ դեպի հարավային ուղղությամբ: Հետաքրքիր է, որ Բեհիստունի արձանագրության բաբելոներեն և էլամերեն տարբերակներում Գանդարան հիշատակվում է *Paruparaesanna* ձևով (հին իրանական նշանակությամբ «ավելի բարձր, քան արծիվը»⁶⁹ կամ էլ հին պարսկերեն **para-uparisaina* «Uparisaina-ի դիմացի [մարզ]», «լեռներից այն կողմ»⁷⁰, այսինքն՝ Հինդուքուշից հարավ⁷¹)⁷². որը հունական Պարոպամիսն է⁷³: Վերջինս անտիկ աղբյուրներում հիշատակվում է նաև լայն աշխարհագրությամբ՝ տարածվելով նաև Հինդուքուշից հյուսիս ընկած շրջանների վրա⁷⁴: Աշխարհագրական առումով նաև հնարավոր է, որ որոշակի տարբերակում կա նույն սատրապության երկու անվանումների՝ Պարոպամիսի և Գանդարայի միջև. առաջին անվանումը տրվել է սատրապության լեռնային շրջաններին, իսկ երկրորդը՝ հարթավայրերին⁷⁵:

VII սատրապությունը կարելի է ստեղծարար ներկայիս Աֆղանստանի արևելյան, Պակիստանի կենտրոնական և Հնդկաստանի ծայրից հյուսիսային շրջաններում:

Վեցերորդ ենթագլխում՝ «XX սատրապության տեղադրությունը», քննարկում ենք բուն հնդկական սատրապության տեղադրությունը: Հին պարսկական և անտիկ աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Աքեմենյան տերության կազմում եղել են չորս հնդկական սատրապություններ՝ Գանդարան և Սատտագյուտիան Արաքոսիայի՝ «Սպիտակ Հնդկաստանի» արևելյան հատվածում, Մական՝ ժամանակակից Մակրանը, Պակիստանի ծովափնյա անբերրի շրջանում ու իրանական Բելուջիստանում և վերջապես, այսպես ասած, բուն Հնդկաստանը՝ XX սատրապությունը: Ընդհանուր առմամբ Հերոդոտոսի տեղեկությունները հնդիկների երկրի (հին պարսկերեն *Հինդուշ*, սանսկրիտերեն *Սինդհու*, եբրայերեն *Hdwj* մասին անորոշ են. չեն հիշատակվում Հնդկաստանի սատրապական կենտրոնը և սատրապները⁷⁶, հունական աշխարհագրական միտքը դեռևս ոչինչ չգիտի Հնդկական թերակղզու և Գանգեսի ավազանի մասին⁷⁷: Օրինակ, պաղայներ կոչված

⁶⁸ Արիանոս, էջ 158:

⁶⁹ Benedict W. C., Voigtlander von E., Darius' Bisitun Inscription, Babylonian Version, Lines 1-29, Journal of Cuneiform Studies, 1956, Vol. 10, № 1, p. 9. Հմտ. Vogelsang W., The Achaemenids and India, in: Achaemenid History IV, Centre and Periphery, ed. by H. Sancisi-Weerdenburg & A. Kuhrt, Leiden, 1990, p. 99; Frye R., The History of Ancient Iran, p. 104.

⁷⁰ Olmstead A. T., History of the Persian Empire, pp. 48-49.

⁷¹ Фрай Р., Наследие Ирана, с. 75.

⁷² The Sculptures and Inscription of Darius The Great on the Rock of Behistun in Persia, a new collation of the Persian, Susian, and Babylonian texts, with English translations, ed. by L. W. King and R. C. Thompson, London, 1907, pp. 96, 161; Grilhot-Susini F., Herrenschmidt C., Malbran-Labat F., La version élamite de la trilingue de Behistun: une nouvelle lecture, Journal Asiatique, 1993, Vol. 281, p. 21.

⁷³ Արիանոս, էջ 222:

⁷⁴ Ռուֆոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը. «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Եր., 1987, էջ 455:

⁷⁵ Khan F., Knox R., Magee P., Thomas K., Petrie C., Akra: the Ancient Capital of Bannu North West Frontier Province, Pakistan, Journal of Asian Civilizations, 2000, Vol. 23, № 1, p. 19.

⁷⁶ Համաձայն Պերսեպոլիսի արխիվների տվյալների՝ մ. թ. ա. 499 թվականին հիշատակվում է Հիդուշի սատրապ Իրդուբաման լտե'ս The Cambridge Ancient History. Vol. IV. p. 207):

⁷⁷ The Cambridge History of India, Vol. I, p. 337.

հնդիկների⁷⁸ անվան մեջ ուսումնասիրողների մի մասը փորձել է տեսնել սանսկրիտերեն *padja* «չար, վատ» նշանակությունը, իսկ մյուս մասը՝ հարավային Հնդկաստանի *Pandyas* կոչված դրավիդյան բնակչությանը⁷⁹: Հնդիկների մի մասն էլ ըստ էության, Հերոդոտոսի կողմից այլուր հիշատակված կալլատիներն են⁸⁰, որոնք բնակվել են պարսիկներից հեռու՝ դեպի հարավ, և երբեք չեն ենթարկվել Դարեհ Ա-ին⁸¹. կալլատիների անունը սանսկրիտերեն նշանակում է *kalo* «սև»⁸²: Ինչևէ, հույն պատմիչի համար հնդիկների միայն մի մասն է գտնվել Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ՝ տարածվելով Ինդոսի (գետի անունից էլ ծագում է երկրի՝ Հինդուզի անունը⁸³) ստորին հոսանքի աջափնյա շրջանում, Մուլթանի և Կարաչիի միջև, արևմուտքում սահմանակցելով Բելուջիստանի, արևելքում՝ Հնդկական անապատի, հյուսիս-արևելքում՝ Գանդարայի և Սատտագյուտիայի հետ⁸⁴: Նշված տարածքը ներկայումս գտնվում է Պակիստանի կազմում: Նշենք նաև, որ Դարեհ Ա-ի՝ Պերսեպոլիսի արձանագրություններից մեկում (*DPlI*) Հինդուզը հիշատակվում է որպես Աքեմենյան տերության ծայրարևելյան սահմանում գտնվող երկիր⁸⁵, ինչը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով: Այս ենթազվխում ամենայն մանրամասնությամբ քննարկում ենք Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հնդկական արշավանքի երթուղին՝ բացահայտելով նաև Աքեմենյան տերության մայրամուտին հնդկական շրջանների վարչական կացության խնդիրները:

Ատենախոսության **հինգերորդ գլուխը՝ «Վարչական բաժանման և պատմական աշխարհագրության այլ հարցեր»**, բաղկացած է հինգ ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլխում՝ **«Վարչական բաժանման սկզբունքն Աքեմենյան Պարսկաստանում»**, ցույց ենք տալիս, որ Հերոդոտոսի կողմից սատրապությունների թվարկման հերթականությունը պայմանավորված էր նրանց ձևավորման ժամանակագրական հերթականությամբ: Մեր կարծիքով, սատրապությունների ձևավորման նման ժամանակագրական պայմանականությունը բացատրվում է այն քաղաքականությամբ, որը Դարեհ Ա-ն իրականացրեց ապստամբ երկրների նկատմամբ, որպեսզի հնարավորինս կանխի հետագա խռովությունները պետության դեմ: Այսպես, վարչական վերափոխումները Փոքր Ասիայից սկսելը պայմանավորված էր նաև մի շատ կարևոր հանգամանքով, այն է՝ Բեհիսթունի արձանագրությունում եփրատից այն կողմ՝ արևմուտք ընկած ոչ մի երկիր չի հիշատակվում Դարեհի դեմ ապստամբած մյուս երկրների շարքում ինչը և զգալիորեն պայմանավորել է, որ ապստամբությունների ճնշումից հետո վերափոխումները սկսվեին համեմատաբար կայուն այդ տարածքներից: Դարեհ Ա-ի

⁷⁸ Հերոդոտոս, III, 99:

⁷⁹ A Commentary on Herodotus Books I-IV, 498. Տե՛ս նաև The Cambridge History of India, Vol. I, p. 395.

⁸⁰ Հերոդոտոս, III, 38: 97:

⁸¹ Անդ, III, 101:

⁸² A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 436.

⁸³ Olmstead A. T., History of the Persian Empire, p. 145; Herzfeld E., The Persian Empire, p. 346.

⁸⁴ The Cambridge Ancient History, Vol. IV, p. 204; A Commentary on Herodotus Books I-IV, p. 493; Vogelsang W., The Achaemenids and India, p. 98.

⁸⁵ Kent R., Old Persian, p. 136.

կողմից գոյություն է ունեցել վարչական բաժանման երկու սկզբունք: Առաջինն այն էր, որ պարսից արքունիքը միևնույն ժողովրդին ընդգրկում էր ոչ թե տարբեր սատրապությունների մեջ, այլ մի քանիսին ներառնում էր մեկ վարչական միավորի մեջ, որպեսզի պարսից սատրապը, նրանց միմյանց դեմ գրգռելով և հակադրելով, ապահովեր պարսից գերիշխանությունը կամ տիրապետությունը: Ինչ վերաբերում է երկրորդ սկզբունքին՝ «հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը», ապա այս սկզբունքի արտացոլումը Հերոդոտոսի մոտ այնքան էլ հստակ չէ: Անշուշտ, հարցի լուծման բանալին պետք է փնտրել հենց նույն սատրապությունների ցուցակում, և ըստ այդմ էլ, այս հարցում մեր պարզաբանումները այսպիսին են: Հեռավոր ազգությունները պետք է այլ կարգավիճակ ունենային, որպեսզի չհիշատակվեին հենց սատրապությունների կազմում մյուս ժողովուրդների հետ միասին: Իսկ միևնույն սատրապության ցեղերից մեկին փնտրել տվյալ սատրապության սահմաններից հեռու, հակասում է պարսից արքունիքի վարչական քաղաքականության սկզբունքներին: Մեր կարծիքով, հեռավոր ազգություններն այն ժողովուրդներն էին, որոնք Դարեհին բացի հարկերից, ինչպես վկայում է Հերոդոտոսը, նաև ընծաներ էին մատուցում և մասնակցել են Քսերքսեսի հունական արշավանքին:

Երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է «**Սկուդրայի վարչական կարգավիճակն Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում**» և նվիրված է XXI սատրապության տեղադրությանը: Վերջինս ընդգրկել է Մակեդոնիայի և Թրակիայի տարածքը՝ ձևավորվելով մ. թ. ա. մոտ 513/512 թվականին, այսինքն՝ Դարեհ Ա-ի համապետական վարչական վերափոխումներից հետո:

Երրորդ ենթագլխում՝ «**Վերաբնակեցումներն Աքեմենյան տերությունում**», քննում ենք վերաբնակեցումների խնդիրը՝ ցույց տալով, որ վերաբնակեցումները պետական քաղաքականության հետևանք էին, որոնք արտահայտվում էին տարբեր ձևերով և հետապնդում էին մեկ նպատակ՝ ամրապնդել պարսիկների գերիշխանությունը հպատակ երկրներում: Օրինակ, զինվորական կամ պետական ծառայությունների բերումով այլ երկրներում հաստատված պարսիկները ժամանակի ընթացքում ստեղծում էին իրենց համայնքները՝ մշակութային և այլ փոխազդեցությունների մեջ գտնվելով տեղական էթնիկական միջավայրի հետ: Այս երևույթն, իհարկե, տարբեր է պարսից արքունիքի կողմից նվաճված ժողովուրդների վերաբնակեցման քաղաքականությունից, սակայն այս իրողությունը, թերևս, կարելի է բնութագրել որպես ծառայողական կամ պաշտոնական միգրացիա (գաղթ, արտագաղթ):

Չորրորդ ենթագլխում՝ «**Ակաուֆաշիյա երկրի տեղադրությունը**», քննության ենք առել սկյութների հետ կապված աղբյուրագիտական մի շատ կարևոր տեղեկություն, որը վերաբերում է Դարեհ Ա-ի եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրությանը, որտեղ հիշատակվում են Աքեմենյան Պարսկաստանին ենթակա 24 երկրներ, որոնց շարքում 12-րդ տեղում նշվում են «ճահիճների սակեր և

հարթավայրերի սակեր»⁸⁶: «Դաշտերի կամ հարթավայրերի սակերը» նույնանում են *XPh* արձանագրության *Ākaufaciya*-ին⁸⁷: Այնպիսի մի տարածաշրջան, ինչպիսին Կովկասն էր, հազիվ թե տեղ չգտներ պարսկական սեպագիր արձանագրություններում, իսկ Հերոդոտոսի տեղեկությունների քննությունը հաստատում է այդպիսի տեսակետը: *Ākaufaciya* բառի մեջ *ā*-ն մեր կարծիքով ժխտական նախածանց է, իսկ *kaufa-* նշանակում է «լեռ, սար»+*-iya-* ցեղանվանակերտ վերջածանց⁸⁸: Սեր կարծիքով, XVIII սատրապությունը, որը, ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, գտնվել է Կուրից հյուսիս մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթան, համապատասխանում է *XPh* արձանագրության *Ākaufaciya*-ին, որը, նշանակում է «ոչ լեռնցի», այսինքն՝ դաշտային, հարթավայրային երկրի բնակիչ, իսկ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում հայտնի Աղվանք-Ալբանիան լիովին կարող էր հավակնել նմանօրինակ բնորոշմանը: Եթե *Ākaufaciya* նշանակում է միայն «լեռնցի», ապա նույնիսկ այդ դեպքում մեր տեղադրության սահմանները գրեթե չեն խաթարվի, քանի որ էթնիկական այդպիսի բնոպագրման պարագայում կընդլայնվեն մեր առաջարկած տեղադրության աշխարհագրական սահմանները, և *Ākaufaciya*-ի անվան տակ կներկայացնենք Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի ողջ տարածաշրջանում՝ ներառյալ XIX սատրապությունում (ավելի ստույգ արևելյան հատվածում) ապրող ցեղերին, իսկ Կովկասը, ըստ Հերոդոտոսի, Աքեմենյան պետության հյուսիսային սահմանն էր:

Հինգերորդ ենթագլխում՝ «Աքեմենյան ռազմավարչական մի պաշտոնի շուրջ», ցույց ենք տվել, որ Աքեմենյան տերության գոյության ողջ ընթացքում՝ մ. թ. ա. VI-IV դարերում, գոյություն է ունեցել ռազմավարչական մի բարձր պաշտոն՝ կարանոսը: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ առափնյա զորքերի ստրատեգոսը ռազմական պաշտոն էր, այսինքն՝ սատրապի կողքին մշտապես կար ռազմական պաշտոնյա, որը սահմանափակելու էր սատրապի իշխանությունը: Հույն-պարսկական մշտապես տեղի ունեցող պատերազմների պայմաններում ռազմական առաջնորդը դառնում էր նաև սատրապ, կամ էլ սատրապն էր օժտվում ռազմական լիազորություններով: Անտիկ հեղինակների տեղեկությունների գերակշիռ մասը ցույց է տալիս, որ Փոքր Ասիայի առափնյա զորքերը/ժողովուրդներն ունեցել են զորավար-կառավարիչ, որի ենթակայության տակ էր Փոքր Ասիայի կենտրոնական, արևմտյան և հարավային առափնյա շրջաններում կենտրոնացած զորքերի և նավատորմի հրամանատարությունը: Բարձրաստիճան ռազմական պաշտոնյան՝ կարանոսը, Կյուրոս Կրտսերն էր, որի մասին հիշատակում է Քսենոփոնը: Կյուրոս Կրտսերի ձեռքում մի քանի սատրապությունների և ռազմական ղեկավարման կենտրոնացումը խոսում է ավելի ընդարձակ ռազմավարչական միավորների՝ տոպարքիաների գոյության մասին: Կարանոսի հիմքում ընկած է հին պարսկերեն *koro* բառը: Եթե հին պարսկերեն *spāda* բառը կապված էր կանոնավոր, մշտական բանակի հետ, ապա

⁸⁶ Yoyotte J., Les inscriptions hiéroglyphiques Darius et l'Égypte, Journal Asiatique, t. 260, 1972, f. 3-4, pp. 253-266.

⁸⁷ Kent R., Old Persian, p. 151.

⁸⁸ Անդ. էջ 165, 187:

kāra բառն ուներ «զորք-ժողովուրդ, աշխարհազոր, ժողովուրդ» նշանակությունը: Աքեմենյանների ժամանակ աշխարհազորը հավաքվում էր իրանական ժողովուրդներից, հատկապես՝ պարսիկներից: Կարանուսի ռազմական ուժերի կորիզը պետք է պարսիկներից կազմված լիներ, իսկ ընդհանուր առմամբ նրա ենթակայության տակ բազմազգ բանակ էր՝ կազմված ինչպես Փոքր Ասիայից, այնպես էլ տերության այլ հատվածներից հավաքագրված զինվորներից:

Եզրակացությունում ի մի ենք բերել մեր ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները, ըստ որոնց՝ հանգել ենք հետյալ հիմնական եզրահանգումներին.

ա) Հունիական հարուստ քաղաքներն Աքեմենյան Պարսկաստանի I սատրապության համակարգում և ընդհանրապես Փոքր Ասիայում ավելի քան երկու հարյուր տարի պահպանեցին իրենց ռազմաքաղաքական ու տնտեսական կարևորագույն նշանակությունը:

բ) Կարիացիների հետ Աքեմենյանները հաստատել էին վարչական կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պայմանավորված էր ոչ միայն պարսիկների քաղաքականությամբ, այլ նաև Կարիայի ներքին առանձնահատկությամբ: Կարիան I սատրապության կազմում ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն և բավականին ընդարձակ տարածք, որը կառավարվում էր պարսիկ սատրապի կամ էլ տեղական կառավարիչների, հատկապես՝ Հալիկառնասոսի դինաստիաների կողմից:

գ) Լյուկիական «դինաստիական պրինցիպատը» կրկնում է Աքեմենյան տերության քաղաքական կառավարման համակարգը, երբ Լյուկիայի տարածքը ներկայանում է որպես պարսից տերության առանձին «միկրոկոսմոս», որտեղ Քսանթոսի դինաստը իր վասալների նկատմամբ ուներ այն նույն դերն ու նշանակությունը, ինչ որ Աքեմենյան արքաներն իրենց ենթակա սատրապների և կայսերական պաշտոնյաների նկատմամբ:

դ) Մագնեսյանների, Էոլիացիների, միլյուացիների, պամփյուլիացիների նկատմամբ պարսից արքունիքը հաստատում էր կառավարման այնպիսի համակարգ, որը պայմանավորված էր I սատրապության ձևավորման տեղական առանձնահատկություններով: Մյուս կողմից էլ, ի վերջո, Աքեմենյանների նպատակն էր առավելագույնս արդյունավետ կազմակերպել հարկատվության գործը և հաջողությամբ պաշտպանել Փոքր Ասիան բալկանյան հույների հարձակումներից:

ե) II սատրապությունը կամ Լյուդիան տերության հարուստ նահանգներից մեկն էր և պարսից արքունիքի համար ուներ բացառիկ նշանակություն, ինչը կապված էր Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության հետ: Այս իրավիճակով էլ պայմանավորված՝ լյուդիական սատրապության տարածքը պարբերաբար ենթարկվում էր վարչական վերաձևումների, որոշ ենթաշրջաններ դառնում էին առանձին սատրապություններ կամ միացվում էին հարևան սատրապություններին:

զ) Հելլեսպոնտոսյան և Մեծ Փոյուզիան Աքեմենյան Պարսկաստանի համար ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն: Զույգ Փոյուզիաներն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում պարբերաբար ենթարկվում

էին վարչական վերաձևումների՝ միավորվելով այս կամ այն վարչական միավորին, կամ էլ կազմելով առանձին սատրապություն: Երկու Փոյուզիաներն ընդգրկված էին III սատրապության մեջ. Փոքր կամ Հելլեսպոնտոսյան Փոյուզիան համապատասխանում էր Հերոդոտոսի հիշատակած աջակողմյան հելլեսպոնտոսցիներին, իսկ **Մեծ Փոյուզիան՝** փոյուզիացիներին:

է) III սատրապությունն ունեցե է ընդարձակ տարածք, որի սահմաններն Աքեմենյան տիրապետության ընթացքում փոփոխվում էին, և նույն սատրապության նախկին ենթաշրջաններ որոշ դեպքերում վերակազմավորվում են առանձին սատրապությունների:

ը) Կապադովկիա անունը, առաջանալով Պակտյուիկեից հյուսիս և նշանակելով Ստորին կամ Ներքին Պակտյուիկե, ժամանակի ընթացքում վերանում է հյուսիսում և ամրապնդվում հարավում, և ավելի ուշ արդեն Պակտյուիկեի տարածքը մատնանշելու համար գործածվում է Կապադովկիա անունը: Արևելքում Կապադովկիան Պակտյուիկեն ներառելուց հետո Հայաստանի սատրապությունից բաժանված էր Կոորմանդոնի (Որոմանդոն), Չիգոնի լեռներով, Անտիտավրոսի հյուսիսարևմտյան ճյուղավորումներով և ներկայիս Եշիլ-Իրմակ կոչվող լեռնաշղթայով:

թ) Չնայած իր փոքր տարածքին՝ Կիլիկյան սատրապությունն Աքեմենյանների համար ուներ կարևոր ռազմավարական նշանակություն, ինչը պահպանվեց Աքեմենյան Պարսկաստանի գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Սկզբնաղբյուրների բազմակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ Կիլիկյան սատրապությունը հյուսիս-արևելքում երբեք չի հասել Մելիտինե, քանի որ հետագա Կոմագենե կոչված երկրի տարածքը մտել է Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ:

ժ) Եգիպտոսն Աքեմենյան տերության հարուստ և ընդարձակ սատրապություններից մեկն էր, որտեղ Աքեմենյան թագավորները մշտապես ձգտում էին ռազմաքաղաքական-տնտեսական գործուն միջոցներով ամուր պահել իրենց իշխանությունը: Վարչական առումով VI սատրապությունը բաժանված էր չորս ենթաշրջանների՝ Եգիպտոս, Լիբիա, Կյուրենե և Բարկա:

ժա) Պարսիկներին հայտնի Արաբիա երկրանունը հետագայում տարածվում է ամբողջ Արաբական թերակղզու վրա, այն դեպքում, երբ հին աղբյուրներում արաբների տեղադրությունն աչքի է ընկնում աշխարհագրական լայն ընդգրկմամբ: Ինչ վերաբերում է Պաղեստինին, ապա, ելնելով վերջինիս տարածքը զբաղեցնող ժողովուրդների էթնոկրոնական տեղական առանձնահատկություններից՝ պարսից արքունիքը վարչական առումով այն բաժանում է մի քանի ենթաշրջանների, որոնք ընդհանրական առումով հունահռոմեական աղբյուրներում հայտնի են Պաղեստին կամ Պաղեստինյան Սիրիա անվանումով:

ժբ) Հին պարսկական սեպագիր արձանագրությունների Աթուրան ընդգրկում էր Անդրգետքը և Ասորեստանը, ընդ որում՝ անտիկ աղբյուրների Սիրիան նույնպես համապատասխանում էր Անդրգետքին և առանձին դեպքերում նաև Ասորեստանին:

ժգ) Փյունիկյան քաղաքներն իրական դաշնություն չեն կազմել, քանի որ պատերազմների ժամանակ փյունիկյան նավերը ղեկավարում էր ոչ թե գլխավոր

հրամանատարը, այլ յուրաքանչյուր քաղաքի թագավորը, չնայած փյունիկյան մյուս թագավորների նկատմամբ Քսերքսեսի արշավանքի ժամանակ Սիդոնի թագավորն ուներ գերակա դիրք: Փյունիկիայի նկատմամբ պարսից արքունիքի քաղաքականությունը կարելի է բնութագրել որպես «կառավարվող ինքնավարություն»:

ժդ) Միլիդուն լայն առումով համապատասխանում է Պակտյուիկեին և վերջինիս բաբելոնական համարժեքն է: Մ. թ. ա. V դարի վերջին Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքները, ի մեջ առյալ հետագա Փոքր Հայքը, մտել են XIII սատրապության մասը կազմող Արևմտյան Հայաստան հյուպարքիայի մեջ: XIII սատրապության կենտրոնը Վան քաղաքն է եղել:

ժե) Հայաստանն անձամբ չնվաճվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, այսինքն՝ վերջինս չէր կարող Հայաստանը համարել «նիզակով նվաճված երկիր»:

ժզ) Հերոդոտյան սասպեյրները բնակվել են Վիրքում և ծագումով եղել են, թերևս, սկյութական ցեղ: Սասպեյրների տեղադրության ցանկացած փորձ Հայկական լեռնաշխարհում մատնված է անհաջողության. քանի որ այդ ցեղը գտնվել է XVIII սատրապության կազմում, իսկ վերջինս էլ տեղադրվում է Կուր գետի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի միջև:

ժէ) Ապոլոդորոսի Արաքսը նույնանում է Փասիսի վտակ Ղվիրիլային, հետևաբար, Արաքսի նույնացումը հայկական Երասխին սխալ է, և երբեք էլ Իբերիայի քաղաքական սահմանները չեն հասել մինչև Երասխի վերին ու միջին հոսանքների շրջանները:

ժը) Հին Էլամի տարածքն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության դարաշրջանում համապատասխանում էր Էլյումայիս, Սուսիանա, Կիսիա կամ Քոսսեյա, Ուքսիա անուններով երկրներին, որոնցից յուրաքանչյուրն աշխարհագրական առումով ամբողջությամբ կամ մասամբ նույնանում էր Էլամին կամ վերջինիս այս կամ այն մասին:

ժթ) IX սատրապությունը կազմված էր վարչական երկու ենթաշրջաններից՝ Բաբելոն քաղաքից և դեպի հյուսիս ընկած «մնացյալ Ասորեստանից»: Հին աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի այս նահանգը հիմնականում ընդգրկում էր Ասորին Միջագետքը՝ Բաբելոնիայի մարզը, և հին Աշշուրի տարածքը: Ընդ որում, Ասորեստանի հյուսիսարևմտյան ընդարձակ մի հատվածը մտնում էր հայկական սատրապության կազմի մեջ:

ի) X կամ մարական սատրապությունն Աքեմենյան Պարսկաստանի ընդարձակ և հարուստ սատրապություններից մեկն էր, որը կազմված էր չորս ենթաշրջաններից: Աքեմենյան տիրապետության վերջին շրջանում և հատկապես Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ այդ վարչական միավորները դարձել էին առանձին սատրապություններ, որոնք պատմական կարևոր դերակատարություն ունեցան նաև հետագա դարաշրջանում:

իա) Կադուսիները տարածվել են Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափամերձ տարածքներում: Մարական, Աքեմենյան և հաջորդող ժամանակներում կադուսիները

պահպանում են իրենց անկախ կամ կիսանկախ գոյությունը՝ դաշնակցային հարաբերություններով կապվելով իրանական այս կամ այն պետության հետ:

իբ) Պարսան կարելի է համարել Աքեմենյան տերության թիվ մեկ սատրապությունը, որն օգտվում էր որոշակի արտոնություններից: Աքեմենյանների բուն ոստանը տարածվում էր Պասարգադայի և Պերսեպոլիսի շրջանում, ընդ որում՝ Պարսայի ցեղային կազմակերպության օրինակով կազմված էր ամբողջ տերության վարչական բաժանման համակարգը:

իգ) XII և XVI սատրապությունների էթնիկական կազմի և տարածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս Աքեմենյանների կարևոր վարչական միավորներից էին, որոնք ձևավորվել էին իրանական էթնիկական տարրի հիմքի վրա:

իդ) XIV սատրապությունը տեղադրվում է Մարական սատրապությունից հարավ-արևելք և Պարսքից արևելք ընկած շրջաններում: Հետևաբար, մյուսների և ուտիների՝ այդ շրջաններից դուրս տեղորոշումները չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով:

իե) XI և XV սատրապությունները գտնվել են Միջին Ասիայում՝ աշխարհագրորեն տարբեր վայրերում, և Այսրկովկասում նրանց տեղադրության յուրաքանչյուր փորձ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Արամեական փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ կասպերը մտել են Ելեփանտինեի ռազմական կայազորում ծառայող ժողովուրդների մեջ:

իզ) Աքեմենյան Պարսկաստանի Սակա երկիրը համապատասխանում է XV սատրապության մեջ հիշատակվող սակերի երկրին: Վերջինիս մեջ մտնում էին հաունավարգա և տիգրախաուդա սակերը, որոնք արտացոլված են «սոգդերից այն կողմ գտնվող սկյութներ» աշխարհագրական հասկացության մեջ:

իկ) VII սատրապության տարածքի վարչական վերաձևումներն առաջին հերթին նպատակ ունեին ամրապնդելու կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը տերության հյուսիսարևելյան ծայրամասում: Լայն առումով այս սատրապությունը կարելի է տեղադրել ներկայիս Աֆղանստանի արևելյան, Պակիստանի կենտրոնական և Հնդկաստանի ծայրի հյուսիսային շրջաններում:

իլ) Աքեմենյան տերության կազմում եղել են չորս հնդկական սատրապություններ՝ Գանդարան և Սատտագյուտիան Արաքսոսիայի՝ «Սպիտակ Հնդկաստանի» արևելյան հատվածում, Մական՝ ժամանակակից Մակրանը, Պակիստանի ծովափնյա անբերրի շրջանում ու իրանական Բելուջիստանում և վերջապես, այսպես ասած, բուն Հնդկաստանը՝ Հինդուշը՝ XX սատրապությունը:

իթ) Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումները կատարվել են ժամանակագրական հերթականությամբ՝ ըստ հինգ փուլերի:

յ) Մակեդոնիան և Թրակիան կազմել են մեկ սատրապություն՝ Սկոդրա անվանումով, որը կարելի է համարել Աքեմենյան տերության XXI սատրապությունը:

լա) Նվաճված ժողովուրդների վերաբնակեցումները զգալի տեղ են գրավել Աքեմենյանների ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերի ոլորտում:

բ) Այսրկովկասը պարսկական սեպագիր և եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրություններում հիշատակվում է երկու անգամ՝ առաջին անգամ՝ *Ākaufaciya*, երկրորդ անգամ՝ «դաշտերի սակեր» անվանաձևերով:

զ) Հին աղբյուրներում տարբեր անուններով («առափնյա զորքերի ստրատեգոս», «առափնյա բոլոր ժողովուրդների կառավարիչ», «ծովի ստրատեգոս» և այլն) բազմիցս հիշատակվող պարսկական բարձրաստիճան ռազմական պաշտոնյան համապատասխանել է կարանոսին:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

ա) Մենագրություններ

1. Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Հելլինակային հրատարակություն, Երևան, 2010, 57 էջ:
2. Փոքր Ասիայի սատրապական բաժանումը մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., Երևան, 2017, 148 էջ:

բ) Հոդվածներ

1. Ապոլոդորոսի մի տեղեկության շուրջ Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2008, թիվ 1, էջ 222-231:
2. Կապադովկիայի տարածքը և սահմանները Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմում, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2010, թիվ 1-2, էջ 107-118:
3. Հին Հայաստանի տարածքը մ. թ. ա. VI-IV դարերում՝ ըստ Մովսես Խորենացու, «Վէմ» համահայկական հանդես, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2011, թիվ 2, էջ 154-163:
4. Կաբուսիների ցեղը հին աղբյուրներում, Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2011, թիվ 3, էջ 213-228:
5. Աքեմենյան Պարսկաստանի Սակա երկրի տեղադրությունը, «Վէմ» համահայկական հանդես, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2012, թիվ 2, էջ 180-188:
6. Աքեմենյան Պարսկաստանի III սատրապության վարչական բաժանումը, Հանդես ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, 2013, թիվ 1-12, Վիեննա-Երևան, էջ 209-236:
7. Աքեմենյան Պարսկաստանի կիլիկյան սատրապության տարածքը և սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «Վէմ» համահայկական հանդես, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2013, թիվ 2, էջ 184-195:
8. Միջին Ասիայի սատրապական բաժանման մի քանի հարցերի շուրջ Բ. ա. VI-IV դարերում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIX, «Չանգակ» հրատ., Երևան, 2014, էջ 61-79:
9. Հոնիան Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական համակարգում, Հանդես ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա-Երևան, 2014, թիվ 1-12, էջ 469-484:

10. Սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակը (պատմաաշխարհագրական քննություն), Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. 34, Հայկազեան համալսարանի հրատ. Պեյրուֆ, 2014, էջ 143-161:
11. Արեմենյան Պարսկաստանի I սատրապության վարչական բաժանման շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2014, թիվ 2, էջ 145-152:
12. Լյուկիան Արեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգում, «Վէմ» համահայկական հանդես, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 164-171:
13. Սիրիան Արեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգում, Հանդես ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա-Երևան, 2015, թիվ 1-12, էջ 9-24:
14. Հելլեսպոնտոսյան և Մեծ Փոյուզիաները Արեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2015, թիվ 2, էջ 266-281:
15. Փյունիկիայի վարչական կազմությունը Արեմենյան Պարսկաստանի V սատրապության կազմում, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), ԵՊՀ հրատ., 2015, № 9, էջ 484-498:
16. Об этническом составе X сатрапии ахеменидской Персии, Метаморфозы истории, научный альманах, Псковский государственный университет, Псков, вып. 6, 2015, с. 128-132.
17. К локализации саспиров XVIII сатрапии Ахеменидской Персии, Иран-наме. Научный востоковедческий журнал, Алматы, 2015, № 3-4, с. 194-200.
18. Արեմենյան Պարսկաստանի VIII սատրապության տեղադրությունը, Հանդես ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա-Երևան, 2016, թիվ 1-12, էջ 21-36:
19. On Location of XI and XV Satrapies of Achaemenid Persia. Historia i Świat, Institute of History and International Relations, Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce, nr 5, 2016, pp. 23-29.
20. Կարիան Արեմենյան Պարսկաստանի վարչական համակարգում, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), ԵՊՀ հրատ., 2016, № 12, էջ 331-343:
21. Արեմենյան Պարսկաստանի VII սատրապության տեղադրության շուրջ, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), ԵՊՀ հրատ., 2016, № 11, էջ 270-283:
22. Արեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXX, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2016, էջ 57-93:

23. Աքեմենյան Պարսկաստանի II սատրապության տարածքը Բ. ա. Ձ.-Դ. դարերում, Հանդէս ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա-Երևան, 2017, թիվ 1-12, էջ 21-38:
24. Պարսան Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական համակարգում, Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017, թիվ 2, էջ 173-181:
25. Արաբիան և Պաղեստինը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգում, Արաբագիտության արդի հիմնախնդիրները (ժողովածուն նվիրվում է պ. գ. դ., պրոֆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ծննդյան 85-ամյակին), Արևելագիտությունը Հայաստանում, հ. 2, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017, էջ 140-159:
26. The Administrative Division of the 13th Satrapy of Achaemenid Persia in the Reign of Darius II. *Метаморфозы истории. научный альманах. Псковский государственный университет, Псков, 2017, вып. 10, pp. 174-180.*
27. Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Հայաստանը, Հայագիտության հարցեր հանդես, ԵՊՀ հրատ., 2017, թիվ 3, էջ 154-160:
28. О локализации топонима Акауфачия, Иран-наме. *Научный востоковедческий журнал, Алматы, 2017, № 3-4, с. 378-388.*
29. Բաբելոնական սատրապությունն Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական համակարգում, «Վէմ» համահայկական հանդես, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2017, թիվ 4, էջ 240-248:
30. Եգիպտոսն Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXXI, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2018, էջ 34-46:
31. Սկուդրայի վարչական կարգավիճակը Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման համակարգում, Հանդէս ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա-Երևան, 2018, թիվ 1-12, էջ 361-368:
32. Արիանոսի մի տեղեկության շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2018, թիվ 2, էջ 213-217:
33. On the Location of the Herodotus' Utii and Myci, *Scripta antiqua. Ancient History, Philology, Arts and Material Culture, Vol. VII, "Sobranie", Moscow, 2019, pp. 76-80.*
34. Աքեմենյան ռազմավարչական մի պաշտոնի շուրջ, Հանդէս ամսօրեայ, Մխիթարեան հրատարակչատուն, Վիեննա, 2019, թիվ 1-12, էջ 71-80:
35. Մարաստանի էթնիկական կազմի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXXII, պրակ I, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2019, էջ 60-74:
36. Принцип административного деления в ахеменидской Персии, *Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Т. VIII, «Собрание», Москва, 2019, с. 20-28.*

37. Սատրապական Հայաստանի կենտրոնի հարցի շուրջ, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, ԵՊՀ հրատ., 2019, թիվ 2, էջ 6-13:
38. Александр Великий и Армения. Вестник истории, литературы, искусства. Альманах. Т. XIV. Отд-ние ист.-филол. наук РАН, «Собрание», Москва, 2019, с. 115-120.

ХОРИКЯН ОГАННЕС ГЕОРГИЕВИЧ

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ АХЕМЕНИДСКОЙ ПЕРСИИ

Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – «Всемирная история, международные отношения».

Защита состоится на заседании специализированного совета 006 ВАК «Всемирная история» при Институте востоковедения НАН РА 9-го ноября 2020 г. в 12:00, по адресу: 0019, Ереван, пр. М. Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию административного деления Ахеменидского государства. Поэтому, исследование административного деления более 20 сатрапий с научного и методологической точек зрения выходит за рамки иранистики, связывая её с современными разнородными вопросами востоковедения и с другими дисциплинами.

Впервые в специальной литературе мы попытались с помощью всестороннего анализа поднятых вопросов представить научному сообществу исследование, где исследованы особенности принципов административного формирования этого государства, локализация топонимов и вопросы идентификации всех сатрапий, входящих в них всех племён и народов. Таким образом, наше исследование с научной точки зрения актуально и по объёму материала, глубины изучения, а также свежести превосходит ранее опубликованные общие исследования.

В диссертации отдельно рассматриваются вопросы административного деления и положения всех сатрапий и важных субрегионов Ахеменидской Персии, которые позволяют внести историко-географические коррективы, уточнения, новые локализации, раскрывают принципы сатрапского деления и характер административной политики Ахеменидской Персии.

Диссертация состоит из введения, пяти глав с соответствующими подглавами, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во **ВВЕДЕНИИ** обосновывается актуальность темы, представлены цели и задачи диссертации, научная новизна, хронологические рамки, а также обзор использованных источников, литературы и дан анализ степени изученности данной проблемы.

Первая глава – «**АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ МАЛОЙ АЗИИ**» состоит из 9 подглав, где рассмотрены вопросы административного положения Ионии, Карики, Ликии, магнетов, золийцев, милиев, памфилиев, Миссии, ласониев, кабалов, гиттенов, Великой и Малой Фригий, Каппадокии, Киликии, внесены топографические коррективы, выдвинуты новые мнения и уточнены границы всех сатрапий входящих в Малую Азию.

Вторая глава – «**СЕВЕРОАФРИКАНСКИЕ И ВОСТОЧНОСРЕДИЗЕМНОМОРСКИЕ САТРАПИИ**» состоит из 4 подглав, в которых рассматриваются разные вопросы

административного деления Египта, Палестины, Сирии, Финикии с внесением топографических корректировок и уточнением административных изменений этих стран в период с VI по IV вв. до н. э.

Третья глава-«**АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ САТРАПИЙ**» состоит из 13 подглав, где рассмотрены вопросы исторической географии Сатрапской Армении, мидийской, вавилонской, эламской сатрапий, страны Парса с разъяснением вопросов определения административного положения и локализации стран и племён входлщих в эти сатрапии.

Четвёртая глава-«**ВОСТОЧНЫЕ САТРАПИИ**» состоит из 6 подглав, в которых обсуждаются вопросы местоположения сатрапий Средней Азии, страны Сака, индийской и VII, XI, XIV, XV сатрапий, предлагая новые историко-географические идентификации и показывая политику административных изменений в период с VI по IV вв. до н. э.

Пятая глава-«**ДРУГИЕ ВОПРОСЫ АДМИНИСТРАТИВНОГО ДЕЛЕНИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ**» состоит из 5 подглав, в которых обсуждаются принцип административного деления Ахеменидского государства, административный статус Скудры, политика переселений, локализация страны Акауфачия, вопросы военно-политического статуса караноса, представляя новые точки зрения историко-географического, лингвистического и политического характера.

В **ЗАКЛЮЧЕНИИ** обобщены основные выводы, полученные в ходе работы над диссертацией.

HOVHANNES GEORGI KHORIKYAN

ADMINISTRATIVE DIVISION OF ACHAEMENID PERSIA

The dissertation is submitted for pursuing the Scientific Degree of the Doctor of Sciences in the field of “World History, International Relations” 07.00.02.

The defense of the dissertation will take place at 12:00 on the 9th of November of 2020, at the meeting of the Supreme Certifying Committee Specialized Council 006 “World History”, at the Institute of Oriental Studies of the RA NAS.

SUMMARY

The stated dissertation is dedicated to the study of the administrative division of Achaemenid Persia. Hence the research on the administrative divisions of more than twenty Satrapies reaches out of the scope of merely Iranian Studies both scientifically and methodologically and it is connected with the various modern issues of Oriental Studies and other disciplines.

The first attempt in the specialized literature has been made to present the scientific society a study with a comprehensive research of the proposed objectives, examining the peculiarities of the formation of the administrative principle of that State, the issues of the toponyms' locations and identities of all the satrapies, the tribes and peoples in them. Thus, the given study is scientifically highly relevant and outperforms previous publications in the terms of comprehensiveness, depth of the research, newness and relevance of the findings.

The dissertation investigates issues connected with the administrative division and state of all Satrapies and their vital sub-regions in Achaemenid Persia separately, which allow to make historical-geographical adjustments, clarifications, new locations, discover the principles and the nature of the administrative policy of Achaemenid Persian satrapic division.

The dissertation is comprised of an introduction, five chapters with subchapters, a conclusion, the list of the sources used and a bibliography.

The **INTRODUCTION** states the topicality of the theme, the goals and objectives, scientific novelty, chronological framework and examines the scientific sources and literature (references) used therein.

The First Chapter: “**ADMINISTRATIVE DIVISION OF ASIA MINOR**” is comprised of nine subchapters, in which administrative state issues of Ionia, Caria, Lycia, Magnesians, Aeolians, Milyans, Pamphylians, Mysians, Lasonians, Cabalians, Hytennians, Great and Small Phrygia, Cappadocia and Cilicia have been observed, topographic adjustments have been made, new viewpoints have been proposed and the borders of all Asia Minor Satrapies have been clarified.

The Second Chapter: “**NORTHERN AFRICAN AND EASTERN MEDITERRANEAN SATRAPIES**” is comprised of four subchapters, in which various issues of administrative

divisions of Egypt, Arabia, Palestine, Syria and Phoenicia have been discussed making topographic adjustments and clarifications of the administrative divisions of the mentioned countries during VI-IV Centuries BC.

The Third Chapter: "**ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE CENTRAL SATRAPIES**" is comprised of thirteen subchapters, in which various historical-geographical issues of Satrapic Armenia, Median, Babylonian, Elamite Satrapies and Parsa country have been discussed thus clarifying the issues connected with the administrative status of the countries and tribes involved in those Satrapies.

The Fourth Chapter: "**EASTERN SATRAPIES**" is comprised of six subchapters in which territorial issues of Middle Asia, Sakā country, Indian and VII, XI, XIV, XV Satrapies have been observed proposing new historical-geographical identifications and pointing out the policies of administrative transformations during VI-IV Centuries BC.

The Fifth Chapter: "**OTHER HISTORICAL-GEOGRAPHICAL AND ADMINISTRATIVE DIVISION ISSUES**" is comprised of five subchapters, in which the administrative division principle of Achaemenid State, administrative status of Skudra, resettlement policy, the location of Ākaufāciya country, issues of the military-political status of Karanos have been discussed presenting historical-geographical, linguistic and political new viewpoints.

The **CONCLUSION** summarizes the main results of the research.